

Erdély vízneveinek rétegei és népeinek betelepülése*

Tanulmányom Erdély földjének a történeti-régészeti adatok alapján rekonstruálható népességmozgásait a víznevek nyújtotta tanulságokkal összevetve igyekszik részletes képet nyújtani az egyes népvándorlás kori etnikumok megtelepüléséről és az egyes történeti korszakok nyelvi viszonyairól. Az ilyen jellegű, egy régió etnikai viszonyait történeti síkon, interdiszciplináris igénnyel vizsgáló feldolgozások meglehetősen ritkán látnak napvilágot ma még. A történeti kutatásban KRISTÓ GYULA kísérelte meg felvázolni több dunántúli mikrorégió etnikai viszonyait a kora Árpád-korban. KRISTÓ a helynevek etimológiai hátterére alapozta elemzését (1993b, 1997, 2000), megállapításait HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA több ponton vitatta (2016). HOFFMANN utóbb a Bakonyalja Árpád-kori etnikai viszonyairól rajzolt képet a víznévanyag és a településnevek felhasználásával. Amint a szerző megállapítja, a víznevek keletkezésének időszakát nyelvészeti eszközökkel ez esetben sem volt lehetséges meghatározni (2017: 146–148). Újabb regionális elemzés Erdély 10–11. századi régészeti leletanyagának kritikai szemléletű feldolgozása RÉVÉSZ LÁSZLÓ tollából, kitekintéssel a 8–9. századi népesség sorsára (2013). Jelen írásomban a víz- és településnevek mellett Erdély színes etnikai múltjának megfelelően gazdag régészeti hagyatéka is kiemelt szerepet kap, nem pusztán az egyes etnikumok azonosításában, hanem az időrend szempontjából is.

Erdély különböző etnikumainak betelepülése — a Kárpát-medence más tájaihoz hasonlóan — régóta kutatott, igen összetett probléma. Vizsgálata során nélkülözhetetlen az egyes tudományágak eredményeinek egyeztetése, természetesen az egyes diszciplínák etnikai relevanciájának fokozott figyelembevételével. Ezen a téren a nyelvi viszonyokkal a legszorosabb összefüggésben álló helynévanyag nyújthat elsősorban támpontokat. Ennek használatát ugyanakkor jelentősen korlátozza az időbeli változásait, átalakulásait, kicserélődését dokumentáló írott forrásanyag fennmaradásának mértéke. Emellett az írott forrásokban megtalálható, etnikai szempontú értékelésre alkalmas elemek (személynevek és helynevek) értékelésével kapcsolatban számos kétség, bizonytalanság is tapasztalható. Sok

* Ezúton mondok köszönetet Pelczéder Katalinnak és Révész Lászlónak a tanulmány megírásához nyújtott segítségükért.

esetben késői, 12–13. századi keletkezésük, illetve tanúbizonyosságuk térbeli behatároltsága nagyobb területek etnikai viszonyainak feltérképezésére kevésbé teszi alkalmassá adataikat.¹ Vegyes nyelvű területeken a helynevek jelentős része semmiféle eltérést nem mutat az egyes nyelvekben, csak a helynevek egy részében fogható meg elkülönítő nyelvi kritérium, ami erősen korlátozza a helynévi szórványok ilyen jellegű felhasználhatóságát (HOFFMANN 2007: 98–99, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 162–180). Fontos azt is hangsúlyozni, hogy el kell különíteni a névadókat és a későbbi névhasználók körét (HOFFMANN–TÓTH 2016: 269). További nehézséget okoz a párhuzamos helynévalakok létezésének lehetősége. A magyar nyelvű birtokosnak a saját nevét viselhette a birtoka, amit a korabeli presztízsvizonyok következtében az írott források is megörökítettek. A név esetleges idegen nyelvi alakjai viszont használóik fokozatos elmagyarosodásával feledésbe merülhettek, még akkor is, ha a birtokon élők többsége kezdetben nem is volt magyar nyelvű (HOFFMANN 2007: 115, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 162–177). Ugyanakkor a Kárpát-medence helynévanyagának a birtokviszonyok honfoglalást követő átalakulásához kapcsolódó tömeges kicserélődését nemigen támogatja az a tény, hogy a helynévanyagban az egész Árpád-koron keresztül más referáló személynevekkel szemben az egyházi eredetű személynevek mellett éppen a szláv eredetű személynevek voltak meghatározóak. Ezek aránya a 14. századtól csökkenésnek indul, ezzel szemben a török (és német) eredetű személynevek folyamatosan tartják korábbi 10–15%-os gyakoriságukat (TÓTH V. 2017: 34–35). Az Árpád-korban személynévből alakult helynévi anyag kisebb része látszik tehát visszavezethetőnek a honfoglalást követő évszázadra, hiszen a szláv (illetve egyházi és német) eredetű személynevek meggyökeresedése a magyarság körében bizonyára hosszabb időt vehetett igénybe. Ezzel szemben feltűnő a török eredetű személynevek jelentős arányú képviselője a helynévanyagban, tekintetbe véve a Kárpát-medencei magyar nyelvterület korábbi, legnagyobb valószínűség szerint török nyelvű avar kori lakosságát.

A magyar honfoglalás és az államalapítás kora etnikai viszonyainak megismeréséhez legkorábbi, 11. századi okleveleink nyújthatnak segítséget. E források helyneveinek hangalakja azonban elsősorban a 11. századi névhasználókról nyújthat információkat. Ez pedig azt is jelenti, hogy az idegen (szláv) eredetű neveket sokszor magyarosított (a magyar nyelv fonológiai szabályaihoz igazított) hangalakjukban rögzítették, ezáltal pedig e nevek a saját korukra nézve idegen nyelvű (szláv vagy török) népesség jelenlétének igazolására nem alkalmasak. A sokszor másolatban fennmaradt oklevelekben megőrzött hangalakok lehetnek azonban az átírás korának jellegzetességei is. A helynevek keletkezésének idejére

¹ A személynevek etimológizálásával kapcsolatos problémákra lásd például FEHÉRTÓI 1997, 1999, 2006, illetve TÓTH V. 2016; a helynévadásra pedig összefoglaló jelleggel HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018.

nyelvészeti eszközökkel nem lehetséges következtetni. A népességtörténeti kutatásokban igen nagy jelentőségre szert tett, formáns nélküli személynévből (puszta személynévből) alakult helynevek esetében az újabb kutatás ismerte fel, hogy a szláv helynévképző *-jb* formánssal alakulhattak a kiinduló személynévi formával egyező hangalakú helynevek. Ez a képzési mód ugyanakkor nem volt kimagaslóan elterjedt, vagyis a névcsoport zöme PÓCZOS RITA szerint továbbra is magyar névadásúnak tekintendő, de az egyedi esetek értékelésekor figyelembe kell venni ezt a lehetőséget is. PÓCZOS szerint a korai okleveleinkből ismert török személynévre visszamenő helynevek (pl. *Kolon, Börgönd*, illetve magyar képzővel *Tömördi, Patadi, Tápé*) esetében elképzelhető török névadás, akár a feltehető korabeli magyar–török kétnyelvűség révén (PÓCZOS 2019: 278–280). Egyes, hagyományosan szláv közszóból származtatott helynevünknek (pl. *Kenese, Szombat*) adatolható megegyező hangalakú személynévi párhuzama is, ami azt jelenti, hogy amennyiben a helynevek ezekből keletkeztek, magyar névadásúnak tekintendők.

Komoly probléma a jövevénynevek és a jövevénytörzsek elhatárolása is. Ha a helynév egy már korábban átvett idegen szóból keletkezett, akkor lehetséges a magyar névadás (*Szombat, Láz, Pest, Gerencsér*) (PÓCZOS 2019: 280, lásd még PELCZÉDER 2019: 221–225).² Ennek eldöntését a névadás alapját képező szó első ismert közszói előfordulása segítheti, azonban nyilvánvaló, hogy az adatoltság esetleges, a kifejezés akár jóval korábban is használatban lehetett már. Előfordul olyan eset is, hogy a denotátum fajtája nem derül ki a forrásból, ami azért okoz nehézséget, mert az adott névforma településnévként személynévi alapú és így magyar névadású lehet, víznévként viszont szláv névadókra mutat (*Ozora*). Néha a névadás motivációjának eldönthetlensége következtében bizonytalan egy-egy helynév eredete (pl. *Győr, Kapos*), bár a magyar névadás kétségtelen. A 11. századi okleveleiben (és persze később is) emellett több ismeretlen eredetű helynév is feltűnik (*Máma, Murin, Wisetcha, Lupa*), ezek értékelése ugyancsak bizonytalan (PÓCZOS 2019: 281).

Legkorábbi, Szent István-kori okleveleink 51 helynévből mindössze 14-nek van biztos magyar, 4-nek biztos szláv magyarázata, illetve 5 latin névalak mögött részben magyar élőnyelvi alakokat feltételezhetünk. Mindez az összes helynév felét sem éri el. Amennyiben a formáns nélküli személynévből keletkezett, nagy valószínűséggel magyar névadású helyneveket is számításba vesszük, az összes név 58%-a tekinthető magyar névadásúnak. Fennmaradt korai helyneveink kis száma PÓCZOS szerint óvatosságra int abban a tekintetben, hogy a több lehetséges

² PELCZÉDER KATALIN a Bakonybéli összeírás *vulgo tana* néven jelölt halászhelye kapcsán jegyzi meg, hogy a korabeli presztízviszonyok alapján szláv kifejezést aligha jegyezhettek le *vulgo*, azaz 'köznyelven' megjelöléssel (2019: 223).

magyarázattal bíró helyneveket egyértelműen hozzárendeljük egy-egy névadói csoporthoz (2019: 281–283).³

Jelen elemzés szempontjából a kontinuitás jellemzőinek vizsgálata rendkívül fontos. A kutatás arra a következtetésre jutott, hogy „a társadalomkontinuitás egyik bizonyítéka, hogy a hely névállománya nagyfokú állandóságot mutat, a településkontinuitásé, hogy a nevek egy része megőrződik, de hangalakilag beilleszkedik az újonnan érkező lakosság nyelvébe, míg más részüket saját nyelve és névmintái alapján újraalkotják a hódítók. A romkontinuitásra ezekkel szemben viszont az jellemző, hogy a nagy folyók, legjelentősebb városok nevein kívül minden más helynév feledésbe merül.” (PÓCZOS 2018: 393, vö. KISS L. 1997: 187–188).

A víznevek ideális támpontot nyújtanak ahhoz, hogy kisebb vagy nagyobb régiók etnikai összetételének változásait megvizsgáljuk. A víznevek, különösen a nagyobb, több vagy sok települést érintő vízfolyások elnevezései jellemzően régebbiek a mellettük található települések neveinél (vö. BENKŐ 1947). „Vegyes nemzetiségű lakosság esetében azt a népet számíthatjuk korábbi települőnek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejtethők.” (KISS L. 1999b: 282). A megnevezett vízfolyásnak a vízrendszer egészében betöltött szerepéhez mérten képesek elnevezéseik egy-egy terület névadási szokásairól képet nyújtani. Minél nagyobb (hosszabb) egy vízfolyás, elnevezése annál szélesebb körben ismert. A nagyobb folyók elnevezései a szomszédos régiókban is elterjednek, míg a kisebb vízfolyások elnevezései csak szűkebb környezetükben használatosak. A víznevek időbeni tartóssága is nagyságrendjükkel van összefüggésben. Minél szélesebb körben ismertek neveik, annál tartósabbak.⁴ Az újonnan érkezők nemcsak a helyi lakosságtól, hanem annak közelebbi és esetleg távolabbi szomszédai révén is megismerhetik a nagyobb vízfolyások neveit. Így például a Duna nevét a távoli Kazáriában is ismerték a 10. században (ZIMONYI 2005: 199–200). KŰE-ZSA úgy fogalmaz, hogy a települések gyakori pusztulásával könnyen feledésbe merülő településnevekkel szemben a nagyobb területeken keresztülfolyó vizek neveit a nagyobb katasztrófák után fennmaradó csekély lakosság is tovább képes adni az újonnan beköltözőknek (1943: 27). „Nyoma sincs a római városneveknek (Sarmiseghetuza: Várhely–Grădiște, Apulum: Gyulafehérvár–Bálgard, Potaissa: Torda–Turda, Napoca: Kolozsvár–Cluj, Porolissum: Moigrád–Moigrad), ezzel szemben a folyók nevei (Tisza, Szamos, Körös, Maros, Ompoly, Olt, Temes és Berzava) ma is megvannak.” (i. m. 28).

A megnevezett vizek mérete szoros kapcsolatban áll elnevezésük tartósságával. Már KŰE-ZSA ISTVÁN megállapította, hogy „A folyóneveknek ebből az állandóságából és régiségéből önként következik, hogy egy terület legrégebbi néprajzi

³ A magyar–szláv együttélés problémájához lásd részletesen JUHÁSZ P. 2018.

⁴ A víznevek jelentőségére lásd még GYÓRFFY 2011: 7–9.

viszonyainak kutatását a folyónevek vizsgálatával kell elkezdni. Ez főleg arra ad feleletet, hogy a kérdéses nép a beköltözése idején hol, milyen népet talált. Azonban nem minden víznevet jellemez az állandóság. Ez csak a nagy folyókra és nagyobb patakokra vonatkozik.” A kisebb vízfolyások neveit ezzel szemben „legtöbbször már a szomszéd község sem ismeri, így egy helység lakosságának kicserélődése esetén a patak neve legtöbbször feledésbe merül!” (1943: 28). Ugyanakkor még a kisebb vizek neveinek több évszázados fennmaradására is van példa, a 13. századtól akár napjainkig is: ismerünk ilyeneket például Abaújban, Biharban és Beregben is (GYÖRFFY 2011: 147). HOFFMANN ISTVÁN a középkori *Fok* (ma *Sió*) és a *Füzezy* (ma *Koppány*) víznevek példáján keresztül mutatja be, hogy „a közepes és nagyobb folyók nevei egykor egy-egy kisebb névközösségen belül jöttek létre mikronévként. Ebből adódóan ugyanannak a vízfolyásnak a különböző szakaszait nem feltétlenül illették ugyanazzal a névvel, sőt a régebbi korok víznévhasználatát eleve a többnévűség jellemezhetette.” Azt is hangsúlyozza, hogy a különböző nevek egységesülésében „a gazdasági, kulturális és nyelvi presztízsnek lehet meghatározó szerepe” (2010: 212).

A névtani kutatás ennek a felismerésnek megfelelően méretük szerint csoportosítja a vízfolyásokat. A nagyvizek terminust a több száz kilométer hosszúságú, különböző nyelvi közösségek helynévrendszerébe illeszkedő folyóvízrevezésekre használja (*Duna, Tisza, Dráva, Száva*). A középvizek megnevezéssel száz kilométernél hosszabb, sok települést, akár több nyelvközösséget is érintő vízfolyásokat illet (*Szamos, Körös, Maros, Sajó, Hernád, Ipoly, Garam*). Megkülönbözteti még a két-három (kisvizek) és az egyetlen helységen (át)folyó vizeket (mikrovizek), bár utóbbiak elnevezései is részei lehetnek több névközösségnek (GYÖRFFY 2011: 40–41, KISS M. 2015: 33–34).

A fentiek alapján a víznevek vizsgálata a történeti etnikai rekonstrukció szempontjából rendkívüli fontossággal bírhat. Az egymást követő vagy egymás szomszédságába települő különböző nyelvi közösségek átvehetik a korábbi elnevezéseket, de új, saját elnevezéseket is létrehozhatnak, párhuzamos névadás is elképzelhető (KISS M. 2015: 11). A kisebb vizek elnevezései új népcsoportok megtelepülésével kikerülhetnek a használatból, a nagyobb vízfolyások elnevezései azonban általában megőrződnek. Minél hosszabb egy vízfolyás, annál nagyobb területen lehet ismert az elnevezése, annál szélesebb körben nyújthat tájékoztató támpontot. Így mindig lesz olyan, a közelebbi vagy távolabbi szomszédságában élő nyelvi közösség, amelyik az elnevezést tovább tudja adni a később érkezőknek. Várható az is, hogy az átadott elnevezés az átvevő nyelv szabályaihoz igazodva módosul. Az évszázadokon keresztül használatban maradó víznevek egyfajta „időbeli nyelvi hídszerepet” alkotva tájékoztatást nyújthatnak a vizsgált térségben megjelenő nyelvekről (HOFFMANN 2010: 210). A víznevek tartóságából következik, hogy „a honfoglaláskor itt talált népet jórészt a víznevek segítségével lehet rekonstruálni, a magyarság térfoglalását, megtelepedését pedig

a településnevek mutatják leginkább” (i. m. 213). GYÖRFFY ERZSÉBET felhívja a figyelmet a víznévkincs egységesülési folyamatára is. Megállapítása szerint az Árpád-korban a folyóvíznevek rendszere régióként lényegesen eltérő képet mutatott, napjainkra azonban — vélhetően a modern ember szélesebb látókörével magyarázhatóan — sokkal egységesebb jelleget öltött. Ez azonban általánosságban nem érvényes a nagy- és középvizek neveire (GYÖRFFY 2011: 151–152). Kérdéses, hogy a történeti idők jobban vagy rosszabbul adatolt migrációs folyamatai során elképzelhetőek-e hasonló egységesülési folyamatok?

A leggazdagabb, folyamatosan bővülő és jól kronologizálható ismeretanyagot szolgáltató régészeti kutatások az etnikai azonosítás szempontjából szintén számos módszertani nehézséggel küzdenek. A régészeti kultúráknak egyes etnikumokkal történő azonosításával régóta próbálkozik a kutatás. Mára azonban több kétség merült fel ennek a megfeleltetésnek a lehetőségeit illetően (lásd erre BÁLINT 2006: 309–334, illetve BRATHER 2004). Igen jellegzetes esete ennek a problémának a Kárpát-medencébe költöző steppei eredetű törzsszövetségek, a hunok, avarok és magyarok régészeti hagyatéka, amelyeknek legfeljebb egyes elemeit sikerült az írott forrásokból kirajzolódó keleti szállásterületeiken fellelni. A 10. századi klasszikus honfoglaló magyar régészeti hagyatéka keleti előzményei tekintetében az elmúlt két évtizedben komoly előrelépés történt ugyan, ám a jelen tanulmány szempontjából kiemelten fontos avarok esetében egészen más a helyzet. A kaganátus régészeti hagyatékában jól elkülöníthetők romanizált kultúrájú (Keszthely-kultúra, Környe-Várpalota-Veszprém csoport), germán kulturális elemeket mutató (Zamárdi- és Mezőbánd-csoport) lelőhelyek, különböző, a szláv nyelvű területek kulturális elemeit (és temetkezési szokásait) mutató csoportok (Pókaszepetk-csoport, Felső-Tisza-vidéki, dél-erdélyi hamvasztásos temetők, szilágysági halomsíros csoport, Lázári-Piskolt csoport). Ugyanakkor a kaganátus steppei összetevőinek (pl. a kutrigurok) hagyatékát sem a Kárpát-medencében, sem attól keletre nem sikerült elkülöníteni. Emellett a kaganátus régészeti hagyatékának sokszínűsége a 8. századra uniformizálódott, a jelentős különbségek eltűntek (BÁLINT 2006: 312–314).

Hasonló problémák jelentkeznek az írott forrásokból etnikailag igen sokszínűnek megismert Kazária kora középkori régészeti hagyatékában is. Az ún. Szaltó-vó-majackojei régészeti kultúrán belül kimutatott csoportok nem mutatnak egymástól karakterisztikusan eltérő jelenségeket, az anyagi kultúra hatalmas területeken összességében nagyon sok közös vonással bír. Az etnikailag szintén összetett belső-ázsiai kora középkori államalakulatok egyes etnikumainak leletanyagát sem sikerült még megbízhatóan elkülöníteni. A temetkezési szokások is feltűnően nagy változásokat mutatnak. Így például a jellegzetes kora avar kori temetkezési szokások a késő avar korra szórványossá válnak vagy eltűnnek. Nem különíthetőek el az egyes szláv csoportok sem, de van példa jellegzetes temetkezési szokásoknak

a politikai viszonyokkal való összefüggésére (belső- és közép-ázsiai türkök), két-féle temetkezési szokás (hamvasztásos és korhasztásos) egyidejű létezésére egy népnél (burtaszok), valamint a vallási változások hatásaira is (a hamvasztással temetkező kirgizeknél a csontvázas temetkezés megjelenése muszlim hatásra). Az egyes régészeti kultúrák elsősorban politikai alakulatokhoz kötődnek, nem pedig etnikumokhoz (BÁLINT 2006: 317–321). Számos példa ismert a viselet gyökeres megváltozására is idegen politikai-kulturális befolyás következtében (kínai–mongol, langobard–római érintkezés, avar és magyar viselet változásai). A viselet bizonyosan nem etnikum-, hanem kultúra- és korfüggő (BÁLINT 2006: 325–329).

A népvándorlás kor vonatkozásában azonban jelentős könnyebbséget jelenthet az egymástól távol kialakult, nagy különbségeket mutató anyagi kultúrák találkozása. Még akkor is, ha a temetkezési szokásokban és a tárgyi hagyatékban jelentkező markáns különbség — például az avarok esetében a szomszédos Bizánc vagy a Meroving-kultúra hatására — a későbbiekben lassan elmosódott, el is tűnt akár.⁵

A Kárpát-medence 9–11. századi régészeti hagyatékának értékelése szintén meghatározó változásokon megy keresztül napjainkban. Jóllehet az elmúlt évtizedek során számos kutató figyelmeztetett a magyar honfoglalást megelőző és az azt követő időszak leletanyagának számos kapcsolatára, mégis a két időszakot markánsan elhatároló, a magyar honfoglalást egyfajta *tabula rasa*-ként kezelő felfogás határozta meg a kutatás fő irányait. Mára azonban a kontinuitás vizsgálata előtérbe látszik kerülni, amit egyes, a két időszak népesedési folyamatosságára utaló régészeti jelenségek (a 8–11. századi települési kerámia egyezése, 8–9. századi ékszertípusok feltűnése a 10. század végén induló temetőkben) indokolnak. A régészeti elemzések újból előtérbe hozzák a régóta gyanított, több régiót érintő áttelepítések valószínűségét a 10–11. század fordulóján (Nyugat-Dunántúl, Dél-Erdély, Észak-Alföld) (RÉVÉSZ 2015: 45–47).

1. Az ősi indoeurópai víznévréteg és névadói

A kutatás Erdély vízrendszerének meghatározó elemeit, a *Tisza*, a *Szamos*, a *Körös*, a *Maros* és a *Temes*, illetve néhány kisebb mellékvízük neveit ősi óeurópai vagy indoeurópai (dák) eredetű elnevezésként határozza meg. Az óeurópai terminus a mai, illetve a nyelvemlékes korból ismert nyelvekből meg nem fejthető, feltehetően indoeurópai elemekből álló víznévréteget jelöli. A 20. század első felének kutatása a víznevekben felismert indoeurópai alapszavak ellenére az egykori indoeurópai alapnyelv és a későbbi önálló nyelvek közötti kronológiai és

⁵ Az Erdély vonatkozásában is erősen releváns gepida–avar, illetve avar–szláv együttélés kutatásának problémáira lásd BÓNA 1978: 123–170, 1986: 162–164, VIDA 2009: 114, 2018: 272–275, illetve BÓNA 1986: 177–188, 1989: 90–94.

nyelvi hézag kitöltésére az ókori forrásokból megfogható kelta és illír nyelv- (csoport) nyelveit próbálta felhasználni, holott azok jellegét nem is ismerjük. A két nyelv(csoport) nyelvemlékei elsősorban éppen a hozzájuk kötött hely- és víz- nevek, így tulajdonképpen a körkörös érveléshez hasonló módszertani probléma alakult ki. E bizonytalanság eredményezte a konkrét nyelvek helyett az óeurópai terminus használatát. Az ide tartozó, meglepően kiterjedt területeken jelentkező víznévréteg szókincsében és morfológiai alakjában az elméletet kidolgozó HANS KRAHE szerint nagy hasonlóságot mutat, közös kiinduló formára vezethetők vissza (PÓCZOS 2016: 84–87). Az 1950-es években publikált elméletet számos kritika érte, elsősorban az óeurópai terminus nyelvi bizonytalanságai miatt. Felmerült az is, hogy ez a nyelv az indoeurópai alapnyelvvél azonos, jöllehet KRAHE az óeurópai az indoeurópai alapnyelv és az önálló nyugati nyelvek közötti, sok dialektusból álló átmenetnek gondolta (i. m. 87–90). PÓCZOS szerint azonban a nyelvtörténeti módszertan szempontjából kérdéses, hogy lehetséges-e egyáltalán az írott forrásos korokat akár évezredekkel megelőző nyelvtörténeti folyamatok vizsgálata. Kérdéses az is, hogy az európai víznevek alaki hasonlósága (néhány gyakori fonémakapcsolat) elegendő-e régi rendszerszintű nyelvi kapcsolatok feltételezésére (i. m. 91). A hivatkozott indoeurópai tövek túl egyszerűek (egy-két mássalhangzó és egy magánhangzó kombinációi), így mindig lehetséges ezek között az ismeretlen eredetű vízneveknek megfelelő előzményt találni. Magyar nyelvterületen pedig az is nehézség, hogy a magánhangzórendszer jelentős mértékű ómagyar kori változásai elmosták az indoeurópai tövek azonosításának egyik fontos kritériumát, a tövek magánhangzó-váltakozását (Ablaut) (PÓCZOS 2004: 120–121).

A *Tisza* nevét KNEIÉZSA ISTVÁN ősi, eredetére nézve bizonytalan elnevezésnek véli (1943: 31). KISS LAJOS a *Tisza* nevének forrásaként egy ie. *tī-* 'olvaszt, olvad' tő **Tisjo-* származékát jelöli meg, 'iszapos, sáros' jelentéssel (FNESz.), illetve egy indoeurópai **tei*, **ti* 'folyóssá tesz, olvaszt; nyálkás-nedves állapotban van' jelentésű, a gör. *tiphos* 'mocsár, tó', az ógyházi szláv **timěno* 'iszap' főnévvel összefüggő töre gondol (1999a: 151). Ez a névadási motiváció tárgyi szempontból is valószínűsíthető, a névadó a folyó síkvidéki, mocsaras árterekkel övezett szakaszának népessége lehetett (SEBESTYÉN 2016: 184).

A *Tisza* elsőként 1336-ból adatolt mellékfolyójának, a *Tarac*-nak a nevét származtatták a dák nyelvből, a Dnyeszter *Tyras* nevéhez hasonlóan a thrák *ar* 'folyás' jelentésű főnévvel kapcsolatba hozva (SEBESTYÉN 2015: 65). Ősi indoeurópai folyónévnek tartja KISS LAJOS, a görög *τοπος* 'hangos, gyors, fürge' és az óiráni *tārāh* 'átható, hangos' melléknévvél összekapcsolva (FNESz.). Husztnál és Máramarosszigetnél is torkolt a *Tiszába* a középkorban *Iza* nevű folyó. Nevükben az ősi, indoeurópai **eis-* ~ **ois-* ~ **is-* 'hevesen, gyorsan mozog' tövet keresik, a magyarba közvetítő nyelvként a szlávot határozzák meg (KNEIÉZSA 1943: 32, FNESz., SEBESTYÉN 2015: 66). Mellékfolyójának, a *Máramaros*-nak

a nevét KNEI ZSA ismeretlen eredetűnek tekinti, a feltett eredeti román *Mare Mureș* 'Nagy Maros' alakot népetimológiának tartja (1943: 32). KISS LAJOS az ismeretlen eredetű **mori, mōri* 'tenger, állóvíz' kifejezés és a 'holt' jelentésű **marusa* összetételének véli (FNESz.). A Tiszába folyó *Visó* nevét KNEI ZSA szintén ismeretlen eredetűnek határozta meg, szláv személynévi származtatását kizárta, a román nevet a magyarból eredezteti (1943: 31–32). KISS LAJOS az ősi indoeurópai **ueis-* ~ **uis-* 'folyik, szétfolyik' tövel hozza kapcsolatba (FNESz., 1999a: 152).

A *Szamos* nevének ókori előzménye az egyetlen adatból ismert, accusativusi *Samum* alak, amelyből KISS LAJOS egy ősi indoeurópai **Samisjos* víznevet rekonstruál. Ez a franciaországi *Somme* folyónévvel függhet össze, amelynek töve a kelta **samo-* 'nyugalom' lehet (1999a: 151).

Az ókori forrásokban *Maris, Marisos, Marisia* néven szereplő *Maros* nevét KISS LAJOS az indoeurópai **mori* 'tenger, tó, posványvíz' származékaként határozza meg, talán dák 'posványvíz' jelentéssel (1999a: 150).

Gyulafehérvárnál jobb oldalról ömlik a Marosba az *Ompoly*, amelynek ókori alakját a Zalatna város helyén feküdt római **Ampeium* város neve alapján *Ampeios* alakban rekonstruálják, benne az indoeurópai *mp-* tövet keresik, 'nedves, nyirkos' jelentéssel (örmény *amb, amp* 'felhő', latin *imber* 'eső') (KISS L. 1999a: 150–151). KNEI ZSA szerint „a román név *-oi* szóvége [...] a latin *Ampei[um]* *-ei*ével szemben világosan mutatja a magyar közvetítést, mert a latin *-ei*-ből a románban nem lett soha és nem is lehetett *-oi*. Ezzel szemben a magyarban ez a magánhangzó illeszkedés következtében szabályos fejlődés”. A román *Ampoi* alak egy erdélyi német nyelvjárási *Ampoi* alak átvétele (1943: 49). A folyónév ókori eredete ugyanakkor bizonytalan. VÉKONY GÁBOR szerint az *Ompoly* középkori *Onpoy, Ompey, Ompay* névalakjai és eredeti birtoknévi szerepe arra utal, hogy a magyar *Omp (Ompud)* személynév birtokos alakja lehet, jelentése 'Ompé' (1989: 176–177). VÉKONY vitatja az *Abrud* név eredeztetését is egy feltett dák nyelvi **obrud* 'arany' szóból. A helység eredeti neve szerinte a német *Gross-Schlatten* forrása, a szláv *Zalatna* lehet, amelyet patakjának neve máig őriz. Az *Abrud* nevet régi *Obruth, Obrud[bania], Obrugh* alakok alapján egy szláv **obritji, *obriči* szóból származtatja, és a változó szóvéget szerinte a magyarban hiányzó *č* hang különböző visszaadása magyarázza (1989: 177).

A *Sztrigy* neve KNEI ZSA szerint „egy indogermán **streu* ~ **sreu* 'folyni' gyökre megy vissza, és a *Stryj* (Galicia), *Struma* (Bulgária) stb. nevekkel függ össze, bár a képzése nem világos. A magyar nevet kétségtelenül a szlávok közvetítették”. Kiemeli, hogy a Hunyadi-medence fő vizének környezetében jelentős szláv népességre utalnak a helynevek a 10–11. században, a folyónak a helyi vízrendszerben betöltött meghatározó szerepe kizárja, hogy késői, 12–13. századi szláv betelepülőkől származzon (1943: 51).

Az *Olt* az ókorban *Αλούτα* (Strabo), *Αλούταζ* (Ptolemaios), *Alutus* (Tab. Peuting.) néven ismert. KNEIÉZSA szerint a szászok az ómagyar *Olt*-ot népetimológiai módon a német *Alt* 'régí' főnévvel egyeztethették (1943: 52–53). KISS LAJOS szerint az *Olt* neve dák eredetű lehet, a litván *Aluõte* folyónévvel és a 'forrás' jelentésű lett *aluõts* főnévvel tartozik össze. A hangtani nehézségek ellenére egy szláv **Olъtъ* alakot tesz fel, amely a magyarba került (1999a: 150). Mellékvize, az *Ára-patak* ismeretlen eredetű neve, a magyar *Árva* ~ tót *Orava*, horvát *Oriava* ~ *Orljava* és ukrán *Orava* ~ *Oriava* víznevekkel függ össze (KNEIÉZSA 1943: 53). Az Erdély délkeleti szögletéből a Kárpátokon át a Szeretbe folyó *Bodza* nevét KISS LAJOS az ókorból a trák *Musoios* (helyesen **Busaios*) formában adatolt 'bak' jelentésű víznévvel köti össze. Ezt a beköltöző szlávok formálhatták **Бъзовъ* 'bodzás hely' alakúra, ebből származhat a magyar alak, amely hasonló hangzású növényneveinkhöz igazodhatott (1999a: 150).

A *Temes* folyó az ókorban *Tibisis*, *Tibisia* alakban adatolt, KISS LAJOS egy **Tibhisjos* ősformát rekonstruál, amelynek töve az indoeurópai **tei*, **ti* 'folyóssá tesz, olvaszt', csakúgy, mint a *Tisza* esetében (1999a: 515).

A *Berzava* ~ *Bârzava* az ókorból *Bersovia* (i. sz. 3. század), *Berzobin* (Geogr. Ravenn.) néven ismert. KNEIÉZSA szerint „Sem az ó-magyar *Burzva*, sem a román *Bârzava*, sem pedig a szerb *Berzava* nem alakulhatott egy szláv **Brězava*-ból.” Ehelyett szlávok által adoptált ősi, talán trák név lehet (szláv **Bъrzava*, ómagyar **Burzava*) (1943: 61). KISS LAJOS szerint a *Berzava* neve az ókori *Bersobis* (**Bersovis*), *Bersovia* nevekkel függhet össze, forrásuk az indoeurópai **bher(ē)g* 'fénylik, ragyog' szó lehet. Szláv közvetítésre gondol, akik az összláv **berza* 'nyírfa' vagy inkább a **bъrзъ* 'sebes, gyors' szavakat azonosíthatták a névben (1999a: 150).

A *Dierna* (mai *Cserna*) nevét VÉKONY Dácia egyik „bejárataként” az indogermán *Dh^her* 'kapu' és más európai megfelelőivel értelmezi, hangsúlyozza a dák szó albán kapcsolatát is (1989: 100).

A forrásokban *Grisia* (Jordanes), *Gresia* (Ravennai Anonymus), *Κρίσος* (DAI), *Crys* (1075/1226), *Crisius* (Anonymus) szereplő *Körös* nevét KISS MAGDALÉNA a dák **k(w)ṛhso-s* 'fekete' (FNESz. *Körös*) melléknévből származtatja, ami a magyar nyelvbe feltehetőleg a szlávok közvetítésével került (2015: 147). KISS LAJOS szerint a talán dák tő (**kr-* formában) hangutánzó szó lehetett, párhuzamként a litván *krioklys* 'vizesés' kifejezést hozza (1999a: 150).

A dák földrajzi nevek sorában fennmaradt *Apo* 'víz' folyónév VÉKONY szerint a *Karas*-ra vonatkozatható indogermán eredetű név, iráni elterjedtsége és a térségre vonatkozó ismereteink alapján szarmata eredetét is valószínűsíti (1989: 99).

A Ptolemaiosnál már a mai értelemben vett *Kárpátok*-at jelölő *Karpatés* nevet VÉKONY az indogermán *sqer-*, *qer-* 'vág?' és albán *karpë* 'szikla' szavakkal veti össze. Utóbbit a jól adatolt dák-albán(karp) nyelvi kapcsolattal hozza összefüggésbe (1989: 99).

Az ősi indoeurópai víznevek névadóit a kutatás több esetben a dákokban keresi. A legnagyobb folyóvizek esetében neveik átörökítéséhez nem szükséges a római hódítás előtti lakosság leszármazottainak folyamatos jelenlétével számolnunk, azonban a kisebb vizek elnevezéseinek továbbélése (*Berzava, Bodza, Iza, Tarac, Visó, Ompoly?*) valószínűsítheti kisszámú trák-dák nyelvű csoportok hosszabb fennmaradását. Ez könnyen elképzelhető, hiszen többségük kifejezetten félreeső, erdős, hegyvidéki környezetben található. Ezzel egyezik az a felfogás, amelyik a Tisza nagyobb kárpátaljai mellékfolyói ősi európai elnevezéseinek fennmaradását a térség magyar honfoglalás előtti folyamatos lakottságával magyarázza (vö. SEBESTYÉN 2015: 67), a honfoglalást követő időszakban kisszámú, vadász-halász életmódú népséggel számol, bár Máramaros sóbányáit már a rómaiak is művelték (i. m. 64).

A nagy folyók völgyeiben aligha számolhatunk a római korban vagy azután dák népséggel, hiszen Ptolemaios dák településlistájából csak a Beszterce megyei Alsóilosva mellett elhelyezkedő *Arcobadara* vagy *Arcobada* települését sikerült azonosítani, a többi erdélyi dák település (*Arcidava, Docidava, Ziridava, Singidava, Sacidava, Marcodava, Ramidava, Cornidava, Sandava, Utidava, Patridava*) helye ismeretlen (PTOLEMAIOS 1843: 179–180, T. SZABÓ é. n. 1).⁶ Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a római Dácia városai nem az őslakos közösségekből jöttek létre, hanem a katonai táborok mellett létesült *vicus*-okból (TÓTH E. 1986: 93). Így például a dák *Sarmizegetusa* helyétől (*Várhely, Gradište*) 37 km-re épült fel a római *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. A római *Apulum* pedig 17 km-re a mai *Kecskekő*-n (*Piatra Crairii*) található dák településtől (VÉKONY 1989: 87). Ugyanakkor a római Dácia településeinek (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum, Drobeta, Romula, Potaissa, Porolissum, Tibiscum, Dierna, Ampelum, Napoca*) nevei szintén ismeretlenek a középkorban.⁷ Míg Pannónia déli részein a romanizmus eltűnése ellenére városnevek sora (*Sirmium ~ Szerém, Siscia ~ Sziszek, Poetovio ~ Ptuj*) maradt fenn, addig Dáciában nincs folytatása *Apulum, Napoca, Potaissa* stb. neveinek. A közepes méretű folyók késői, török, szláv, magyar neveire is figyelmeztet VÉKONY. Ez szerinte az írott forrásokban is megfogható többszöri, nagyarányú népségcserével magyarázható (1989: 176–177). A román kutatás által dáknak meghatározott víznevek közül egyetlen

⁶ A Dák királyságra lásd VÉKONY–MÓCSY 1986, a dák toponímiára és a dák problémára pedig T. SZABÓ é. n. 2, DANA–NEMETI 2012. A mai Algyógy helyén feküdt Germizera dák település, nevét VÉKONY az indogermán *Gh^her-m-* 'forró' és *e^zr* (<*Eg^hero-*) 'szél, part' összetételeként 'hévíz'-ként értelmezi (1989: 100).

⁷ 11 municipium (városi rangú település): Dierna (Orsova), Tibiscum (a Temes partján), Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum (Gyulafehérvár), Potaissa (Torda), Napoca (Kolozsvár), Porolissum (Zilah mellett), Alburnus Maior (Verespatak). Dák neve csak Ampelumnak (Zalatna) van, az Ompoly folyó mellett. A személynévanyag jórészt római, a többi igen vegyes (görög, palmyrai, kelta) (PAP 2001). A helynevek kontinuitásának hiányára lásd még BALLA 1990: 35–36.

egy sem él a román nyelvben, így a *Dunăre* (*Dunaris*), *Argeș* (*Argessos*), *Bîrzava* (*Bersobis* városnév!), *Someș* (*Samus*), *Olt* (*Aluta*), *Tisa* (*Tissos*), *Ompoi* (*Ampeillum* városnév!), *Motru* (*Amutrion* városnév!), *Cerna* (*Dzierna*), *Buzău* (*Museos*) nevek (MAKKAI 1975: 752).⁸ A Dácia területét csak részben érintő *Szamos* és *Maros* nevének fennmaradása nem pusztán Dácia lakosságától függött, az *Olt* (*Alutus*) és a *Cserna* (*Dierna?*) ősi nevét fenntartotta a Duna északi partját is kézben tartó római, majd bizánci határvédelem. TÓTH ENDRE a néhány bizonytalan eredetű belső-dáciai víznév mellett az ősi neveknek a Pannóniában tapasztaltnál is nagyobb mértékű eltűnését szintén a provincia írott forrásokban megörökített római kiűrésével, gyökeres népségcserével magyarázza (1986: 107). A Dáciára vonatkozó írott forrásokban fennmaradt, értékelhető, mintegy 3000 személynév háromnegyede római név (kb. 2200), görög vagy keleti görög 420, illír 120, kelta 70, néhány germán, trák-dák 60, szíriai eredetű sémi jellegű név szintén 60, ezen kívül néhány ázsiai, afrikai név fordul elő. TÓTH ENDRE megállapítja, hogy a trák-dák nevek száma nagyon csekély, a teljes névanyag 2%-a. Ezek többsége azonban valódi trák név, viselőik a Dunától délre eső balkáni térségből érkezettek Dáciába. Felhívja a figyelmet a délről (Moesia, trák-görög) és keletről, főleg Szíriából származó népesség jelenlétét igazoló számos vallási emlékre Dél-Dáciában. Noricum-pannoniai (germán-kelta) és illír eredetű lakosság áttelepedésére pedig a halomsíros temetkezési szokások elterjedése utal Dáciának főleg a mai Erdélyhez tartozó részein (TÓTH E. 1986: 85–87). VÉKONY GÁBOR Mócsy Andrásra hivatkozva állapítja meg, hogy a trák-dáknak meghatározott személynévanyag voltaképpen trák, a két nyelv nem azonos, a személynévek párhuzamai a Dunától délre ismertek. De a dák királyság többi jelentős, kelta és iráni törzse sem jelenik meg a római Dácia személynévanyagában, ami szerinte szintén népségcserére mutat (1989: 140–141).

Már a dák királyság is igen heterogén volt etnikai szempontból. A várak (*-dava*) központú területi egységeket irányító előkelők (*tarabostes ~ pileati*) és a falufőnökök (*capillati*) azok, akiket a források (Jordanes, Flavius, Sudas lexikon) a dákokkal (getákkal) azonosítanak (VÉKONY 1989: 67–68). VÉKONY GÁBOR hangsúlyozza a dák királyság területének etnikai kevertségét, vegyesen kelta, iráni, dák, bastarna lakosságát. Ptolemaios 44 dáciai helységneve közül 14 *-daua* 'vár' végződésű, ezek előtagjai többségében személynévekből származnak, így etnikai közvetkeztetésekre alkalmatlanok, csak két falunév (*Porolisson* és *Patruissa ~ Potauissa*) tekinthető szerinte bizonyosan dáknak. A római időszakban igen jelentős a latin városnevek száma (7), de a görög nevéké is (4) (VÉKONY 1989: 86–87, 92–93). A pannon háború idején (i. e. 13–11) a dák királyság öt részre oszlott, ebből három kelta (*cotinus*-ok Sarmizegethusa környékén, a szászvárosi

⁸ A dák-római-román kontinuitás elméletére lásd VÉKONY 1989: 23–54, illetve NAGY L. 2001, VISY 2012.

hegyekben, *anartius*-ok a Sebes-Körös forrásvidékén, *teuriscus*-ok a Szamos mentén). Dákok lehetnek a *ratacus*-ok a Maros felső folyásvidékén, a Délkelet-Erdélyben kereshető *caucus*-ok pedig VÉKONY szerint a bastarnákhoz kapcsolhatók (1989: 75–77). A dák királyság Ptolemaiosnál 104 körülre vonatkozóan feljegyzett törzsei közül VÉKONY a kelta *anartoi* és *teuriskoi* törzseket a Körösök és a Szamos vidékére helyezi, a *koténsioi* ~ *koténoi* törzset az Érc-hegységbe. Hangtani alapon nem dáknak, hanem feltehetően iránnak határozza meg a *biéphoi*, *piephigoi*, *sénsioi* törzseket, az elsőt a Bánság területére, utóbbi kettőt a Déli-Kárpátok és a Duna közé, ugyanide a bizonytalan nyelvi hátterű *keiagisoi* törzset. A szintén nem dák *kaukoénsioi* törzset Délkelet-Erdélyben keresi. A *koistobókoi* (kosztobók) törzs szerinte biztosan dáknak tekinthető, és a kárpátaljai halomsíros kurgánokhoz köthető. A régészeti hagyatékban még a hatalmi központ, Sarmizegetusa környékén is találkozunk kelta nyomokkal, a hatalmi központok, a *davá*-k leleteinek etnikai kötődése meghatározhatatlan (VÉKONY 1989: 90–92). Az indoeurópaián meghatározott víznevek névadói így lehetnek kelták is, nem kizárólag dákok.⁹

Ezt az etnikai képet módosítják a római hadjáratokhoz köthető tömeges áttelepítések (pl. i. sz. 11–12-ben 50000 dák a Duna jobb partjára, Moesiába), illetve a jazigok és a szarmaták betelepülése, akik a mai Tiszántúlról Erdélybe szorítják a dákokat (VÉKONY 1989: 77–79, KULCSÁR V. 2018: 133–134). A dák vezető réteg súlyos veszteségeket szenvedhetett a római hódításkor. A lerombolt dák várak környezete, a korábban népes hegyvidékek kiürültek, a földművelés eltűnt, a régészek nem találták nyomait az életnek. Más a helyzet a folyó völgyekkel, ám azok La Tène civilizációja nem csupán a dákok sajátja volt, hanem például a keltáké is (MAKKAI 1975: 751). Dácia az írott források, feliratok segítségével jól nyomon követhető, tízezres nagyságrendet elérő tömeges betelepítéseknek köszönhetően Itália után az egyik legtisztább latin nyelvű provincia lett. Azonban sok dunai tartományhoz hasonlóan a markomann háborúk (167–180) hatalmas emberveszteséget okoznak. Ezt újabb nagyarányú betelepítések követik, ekkor azonban már szabad, nem romanizált dákok (12000 fő), kelta *anartius*-ok és germán *asding*-ek költöznek be. A latin nyelv visszaszorul, a városokban görög telepeseknek köszönhetően a görög nyelv tör előre (VÉKONY 1989: 147–152). VÉKONY korabeli adatok (növénynevek) alapján a dáciai latin nyelvet a dalmáttal hozza kapcsolatba, amit támogat a betelepülők pannóniai eredete, ahol a dalmáciaival egyező latin nyelvváltozatot beszéltek (1989: 152–159). Az őslakosság

⁹ A görög *keltoi* és a római *gall* egymás ekvivalensei, ugyanazt a népcsoportot jelentik, de egyes törzseik (*aedui*, *belgae*, *helvetii*, *boii*, *galatii*) között igen jelentős nyelvi különbségeket jegyeztek fel a források. A kelta nyelv az összehasonlító nyelvészeti kutatásokban fontos helyet bír az indoeurópai nyelvek fejlődésének rekonstrukciójában. Fő dialektusai a gaul, hispano-kelta (keltibériai), leponti, galata (The Celtic Languages 4–6).

tömeges kitelepítésére vagy legalábbis annak szándékára római részről máshol is van példa. Az Alföldön a 2. században már sűrű településhálózattal bíró szarmatákat a rómaiak a jelek szerint a dákokhoz hasonló módon akarták a birodalomban széttelepíteni (KULCSÁR V. 2018: 139–141).¹⁰

A dáciai őslakosságnak a római uralom alatti továbbélésére mindössze két írott adatunk utalhat. Az egyik a valószínűleg a mai Sebesváralját jelölő, római mérföldkövön fennmaradt *Resculo vico Anartorum*, amelyik a kelta *anartius*-ok civitasa lehetett. A másik a két *Szamos* találkozásánál (Samum, Alsókosály) létezett római katonai állomás parancsnokának címében a Samum helység mellett szereplő *regio Ans.*, amelyet a dák *ansamenses* törzs területeként értelmeztek. Mivel ilyen nevű dák törzs nem ismert, az *ans.* VÉKONY szerint a Pannóniából áttelepített *azalus*-okra (*asalus*-okra) utalhat, akiket érmeiken *Ansali* néven említenek. De szóba jöhetnek szerinte a 172 táján e tájra betelepített germán *asding*-ok (*regio Ansdignorum*) is (1989: 134–137). Régészeti leletek is utalnak a tartományban a római hódítás után megmaradt dák népességre. Kevés telepük és temetőjük időrendje azonban bizonytalan, nem tudjuk, hogy ezeket a római hódítás előtt vagy után lakhatták-e (Obrázsa–Obreja, Maroslekence–Lechința de Mureș, Locușteni, Iacobeni, Radnót–Iernut, Segesvár–Sighișoara, a sírköveken illír nevekkel, illetve Mezőszopor) (TÓTH E. 1986: 89). VÉKONY arra figyelmeztet, hogy a többek által a továbbélő dákokhoz kötött temetőket (Mezőszopor, Obrázsa, Locușteni) KARL HORED T szoros párhuzamaik alapján a mai Moldvából betelepült, a dákokkal rokon nyelvet beszélő karpokhoz kötötte, akiknek 3. századi betöréseit írott források örökítik meg. De nyoma van Pannóniából és Noricum-ból betelepített keltáknak (Hermány) és illireknek is (Segesvár) (VÉKONY 1989: 144–146). TÓTH ENDRE hangsúlyozza, hogy dák őslakosság létezésére a provinciális időkben kizárólag néhány dák kerámiatípus továbbélése utal. Éppen ez a változatlanóság mutatja azonban romanizációjuk elmaradását, hiszen más provinciákban a régészeti leletanyag jól nyomon követhetően szemlélteti a romanizációs folyamat végbemenését (feliratállítás, személynévdivat, viselet átalakulása) (1986: 91–92).

250 tájára a római Dácia már csak helyőrségek képében létezik, a betörő karpok be is települtek a provincia területére (Septér, Meggyes, Sepsiszentgyörgy temetői) (VÉKONY 1989: 160–163). Aurelianus 271-ben a maradék lakosságot *ex*

¹⁰ A nagy markomann–szarmata háború után szándékolt etnikai tisztogatásnak is vannak jelei, Cassius Dio beszámolóján kívül régészeti adatok is támogatják szarmata cataphractariusok angliai megjelenését (KULCSÁR V. 2018: 137). Nyilván a provincializálás elmaradása magyarázza, hogy a komoly demográfiai súllyal bíró szarmaták az újabb hódítók (hunok, gepidák, avarok) kultúráját átveve tovább éltek, hiszen késői, 4. század végi, 5. század eleji településeiken nincsen nyoma pusztulási rétegeknek (i. m. 145–146).

urbibus et agris Dacia kitelepítette, a városiakat és vidékieket egyaránt. A katonailag biztosított helyeken kívül a római lakosság folyamatosan menekülhetett el. Helyben maradt romanizált lakosság jelenléte régészeti úton sem bizonyítható. Nincsenek a Duna mentén máshol ismert 4. századi késő római temetők sem. Apulumban és Napocán azonban van nyoma a hun korban késő római népességnek, ezeket VÉKONY GÁBOR Pannóniából idetelepített római provinciálisokkal azonosítja, akikről vannak is adataink a hun korból (1989: 163–175). A hun korban Pannóniából Dáciába telepített romanizált népességnek Kolozsváron és Gyulafehérváron is vannak régészeti nyomai (i. m. 259). TÓTH ENDRE hangsúlyozza, hogy Dácia feladása szervezett folyamat volt, ellentétben más tartományokkal, ahol a védekezési képesség gyengülése, majd megszűnése, illetve a népvándorlás népeinek áthaladása miatt indult meg a lakosság egy részének spontán vándorlása a védhetőbb területek felé, azonban sokan az ismeretlen helyett inkább az ismert bizonytalanságot választották, és helyben maradtak. A Dunától délre szervezett új Dácia ezekkel szemben biztonságos új otthont nyújtott a régi Dácia lakóinak. Jelentősebb népesség helyben maradását csak jól datálható 2–3. századi temetők bizonyíthatnák. A jól feltárt romulai temető azonban a temetkezések 3. század végi lezárulását mutatja. Ekkoriban Róma szabad dák csoportokat, karpokat is befogadott és letelepített Pannóniában, aligha éppen a romanizált népességet hagyta volna hátra (TÓTH E. 1985: 438).

KURT HOREDTE 1986-os munkájában Dácia 270 körüli feladása után a római városokban csak szórványos étellel számol, úgy véli azonban, hogy a hangsúly ekkor a betelepülő karpok és nyugati dákok által megerősített vidéki dák településekre helyeződött. VÉKONY recenziójában hangsúlyozza, hogy utóbbi feltevéshez nincsen elegendő támpont (1987: 88). TÓTH ENDRE figyelmeztet, hogy a 3–4. századi, HOREDTE által a romanizált dákokhoz kötött, többségükben szórványként, leletkontextusban nem értékelhetően előkerült kerámiák a dákokkal azonos kultúrájú, még a 2. század végén, a markomann-háborúk után Dáciába költözött karpok és szabad dákok hagyatékaik is lehetnek. A romanizáció ugyanakkor a fazekasságban is jelentkezett, a hagyományos, kézzel készült dák kerámia 3. századi feltűnése a készítőik romanizációjának hiányát igazolja. Jelentős karp beköltözést ugyanakkor csak a 4. századtól bizonyít a leletanyag (1985: 432–434). A román kutatásban visszatérő elem a romanizált dákok maradványainak túlélése a hegyvidéki területeken (lásd erre MISKOLCZY 2018: 148, 150, 154). Az Érc-hegységi mócok nyelvjárásában fennmaradt archaikus latin eredetű kifejezések azonban aligha utalhatnak a római hódítás óta egy helyben élő csoportra (*Kerngebiet*-hipotézis), hiszen számos albán eredetű kifejezést is csak ez a nyelvjárás őrzött meg (SCHÜTZ 1990: 469). Jóllehet Sextil Pușcariu szerint „az Erdélyi-érchegységben lett volna egy olyan magterület, ahol a latin nyelv folyamatosan alakult volna románná, hiszen az ottani nyelvjárásban több a latinból levezethető szó, mint másutt”, a Balkánon ma is él a *moțian* nevű macedoromán népcsoport (idézi

MISKOLCZY 2018: 155). A román kutatásban elterjedt nézetet, mely szerint a román nyelv albán eredetű szókincese (mintegy 120 kifejezés) az albán és a dák nyelv feltett közeli rokonsága nyomán a dákból származna, a nemzetközi nyelvtudomány nem fogadja el. Az albán–román együttélés a balkáni hegyvidéki zónában játszódhatott le, ahol máig létezik a román nyelv *arumén* változata. Az Albán Alpokban máig több helynév tanúskodik a tartós román jelenlétről (SCHÜTZ 1990: 470–471).

HOREDTEKnek a római provinciális lakosság 271 utáni vidéki továbbélésére vonatkozó hipotézisét vitatva TÓTH ENDRE hangsúlyozza, hogy a városok elnéptelenedése a népességi kontinuitás megszakadásának bizonyítéka, tekintettel arra, hogy a birodalom más részein a fallal körülvett biztonságos városokba húzódott a népesség a gyakori ellenséges támadások miatt, ami Dáciában igencsak gyakori volt ekkoriban. Dácia nyugati fele urbanizáltabb és romanizáltabb volt a keletinél, a római hódítás után a dák kultúra nyugaton visszaszorult. HOREDTEK a tartomány keleti részének Szentgyörgy-kultúrának nevezett, hamvasztással temetkező népességének kerámiájában mutat ki dák „hatást”, szemben a gótokhoz kapcsolt, csontvázasan temetkező Marosszentanna-kultúrával. A Szentgyörgy-kultúra déli, munténiai kapcsolatai alapján e népességet a Dunától északra szorult őshonos lakossággal azonosítja, ám etnikai hovatartozásukat nem pontosítja. HOREDTEK csak a dák-római lakosságot és a bevándorlókat különbözteti meg, holott a csontvázas sírok elsősorban a városokra jellemzőek, a hamvasztások pedig a vidéki településekre (döntő többségük Baráthelyről származik). A romanizált lakosság 4. századi továbbélését HOREDTEK szerint bizonyító tárgyak pedig importárak a korábbi Dácia területén, a birodalomból származnak, és nagyon kisszámúak. A magyarországi szarmata Barbaricum területén is sok ilyen, kereskedelmi úton bejutott római tárgytypus ismert (TÓTH E. 1985: 432–434). TÓTH ENDRE részletesen bemutatja a HOREDTEK által a továbbélő dáciai kereszténységhez kötött, többségükben ismeretlen kontextusú leletanyag bizonytalanságát. Végső soron csak négy lelet tekinthető ebben az időszakban biztosan kereszténynek (Torda és Berethalom, illetve Apulum? és Sarmizegetusa?). A kereszténység a birodalom dunai határterületein csak a 3–4. században terjedt el, amikor Dácia már nem volt a birodalom része. A romanizmust az államigazgatás és a katonai szervezet után fenntartó keresztény egyházszervezetnek nincsen nyoma Dáciában. Ellenben az egyetlen terület Európában, ahol a kereszténységet a birodalmon kívül megismert népesség élt, a gótok, így e szórványok lehetnek az ő hagyatékaik is (1985: 435–437). HOREDTEK a római éremleleteket is a romanizált lakosság jelenléte bizonyítékaként értelmezi, holott azok a magyar alföld soha nem romanizált Barbaricumában is gyakoriak, kereskedelmi kapcsolatok eredményeképpen. A szarmata Barbaricum 271 utáni római érmeforgalmával foglalkozó tanulmányokat érthetetlen módon mellőzi HOREDTEK, így azok tanúsága nem jelenik meg Dácia párhuzamos

leletanyagának értékelésében. A birodalommal szorosan érintkező Bánát és Olténia területéről ötször annyi éremleletet idéz maga HOREDTE is, ami világos bizonyítéka a kereskedelmi háttérnek. A Dunától délre található új Dáciából származó egyetlen érme aligha bizonyítéka intenzív kapcsolatnak a két terület között. A római városok területén fellelt késői téglasírok sem igazolják a helyi romanizált lakosság továbbélését, hiszen a párhuzamként használt pannóniai esetekben barbár eredetű népesség is használta a római téglákat sírjaihoz, mint például Sirmiumban az avarok. A vésett kőanyag temetkezésekhez való használata a válságos időszakokra jellemző Pannóniában is, Dáciában ez már a 240-et követő idősakra is igaz, így megjelenésük kronológiai szempontból nem párhuzamosítható a 4. század végi Pannónia hasonló jelenségeivel. A 4. századra keltezhető kisszámú tárgy temetőbeli összefüggései bizonytalanok, a kereskedelem mellett TÓTH ENDRE felveti a deportált római nők eltemetésének lehetőségét is. A pannóniai párhuzamok más tekintetben is bizonytalanok, mert sok jelenség nagyjából egy évszázaddal előbb kimutatható Dáciában, így TÓTH ENDRE inkább a szomszédos moesiai analógiákat javasolja megvizsgálni. Hiányzik az egyes objektumtípusok tipológiájának kidolgozása, az egyes temetők hosszú időn keresztül, kis számban előkerült, dokumentálatlan temetkezései helyett újabb, jól dokumentált feltárásokra szükséges építeni Dácia hátramaradt romanizált népességének felkutatását. TÓTH ENDRE szerint e nélkül a dákoromán folytonosság elmélete homokra épült hipotézis, amit HOREDTE könyve világosan bizonyít is (1985: 437–440).¹¹

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a római hódítás, majd a római Dácia összeomlása után is számolhatunk kisszámú dák népességgel Erdély területén, ám további sorsuk a hun-germán, majd avar időszakban kétséges. Ez pedig igen hangsúlyos probléma, hiszen a többnyire dákokhoz kötött ősi európai vízneveknek a magyar nyelvbe kerülésében szláv közvetítéssel számol a kutatás, ami közvetlen dák–szláv érintkezést feltételezne. Ellenkező esetben azonban fel kell vetnünk a vizsgált víznevek germán és avar (török) nyelvi használatának lehetőségét is, közvetítésük pedig várható módon nyomot kellene, hogy hagyjon a magyar nyelvbe került névalakokon is.

2. A germán réteg. Gótok és gepidák

A Felső-Tisza-vidéken (a mai Északkelet-Magyarország, Északnyugat-Románia, Kárpát-Ukrajna és Dél-kelet-Szlovákia területe) már az 1. századból ismert egy hamvasztással temetkező germán népesség (lugi, buri, vandál) (KULCSÁR V. 2018: 136). Erdély és a Tiszántúl területén a római uralmat követő hun kori nagyarányú

¹¹ A dák továbbélés mértékének értékelésére, a maradék dák népesség romanizációjának alacsony fokára lásd még MISKOLCZY 2018: 141–144, a dákoromán kontinuitás román kutatástörténetére pedig i. m. 146–156.

népmozgások, így a különféle gót csoportok beköltözése után a germán gepidák hoztak létre kiterjedt, földművelő és állattenyésztő településhálózatot, tanyaszerű telepeket és falvakat egyaránt.

A 3. század közepi karp betelepülést Dáciába a század utolsó negyedében alföldi szarmata (Radnót, Batos, Sinfalva, Maroscsapó), germán (Kisbács, Sepsisibenyő), közelebről a gót tervingek, taifalok és victovalok beköltözése követte (Baráthely 1, Sepsiszentgyörgy-Eprestedő). A keleti gótok végül Attila fiainak szövetségeseiként maradnak alul a gepidákkal szemben, Erdélyt elhagyva Pannóniába települnek (VÉKONY 1989: 180–188). A 4. században a gótok Dácia több térségében is megtelepültek: Dácia szívében a Kis-Szamos, a középső Marosvölgy és a Küküllők közötti területen (BÓNA 1986: 115). A gót Maroszentannakultúra települései megjelennek gyéren a Maros forrásvidékén, a Gyergyói-medencében is (i. m. 119). A gótok és karpok a 3. század közepén a Kárpátok szorosain keresztül megszállták az Olt és a Fekete-ügy völgyét is. SZÉKELY ZOLTÁN szerint HOREDTEK „Sepsiszentgyörgy műveltsége” valójában a gótok kultúrája, településeik előkerültek Sepsiszentgyörgy, Kilyén, Réty, temetőik Sepsiszentgyörgy, Csernát, Rugonfalva területén (1995: 121). A terving gótok BÓNA szerint leggazdagabb és legjelentősebb településterülete itt, a Háromszéki-medencében és a Barcaságban jött létre (BÓNA 1986: 121).

A hunokat legyőző és a gótokat elűző gepidák betelepülését VÉKONY szerint JORDANES beszámolója mellett nemcsak a hatalmi központra utaló apahidai temetkezőhely bizonyítja, hanem gepida lelőhelyek sora (Cege, Mezőszopor, Marosnagylak, Kissink, Magyarkapus). VÉKONY JORDANESNEK CASSIDORUSRA visszamenő beszámolójára hivatkozik, amely Gepidiát a Duna, Tisza és a Flutausis folyók közé helyezi, közepében Dáciával. Utóbbi szerinte nem az *Aluta* ~ *Olt* romlott alakja, amint az elterjedt feltevés, hanem a *Prut* folyó alán *Flut-av* neve (1989: 188–190). BÓNA szintén hangsúlyozza, hogy a gepida fennhatóság a Tisza vonalától az Al-Duna mentén egészen az Olt torkolatáig terjedt, kiterjedt a hajdani Dácia egészére. Szintén JORDANEST idézi, mely szerint a régen *Daciá*-nak, majd *Gotiá*-nak nevezett országot hívják most *Gepidiá*-nak (1984: 139). A rokon viktovalokat a 4. század közepéig asszimiláló gepidák a század középső harmadában a szarmata sáncrendszer, a Meszes és az Érc-hegység között a Kraszna és az Ér folyók völgyében terjeszkedtek Erdély felé, majd a hetvenes évektől a Körösökön át a Marosig terjedt ki szállásterületük. A gótok elvonulását követően a Szamos völgyén át BÓNA szerint a gepidák megkísérelhették Dácia meghódítását is (1986: 133–134).

A gepida településterület a régészeti leletek tanúsága szerint az Ér–Berettyó vidékétől a Körösökig, a Maros nagyalföldi szakaszáig, Erdélyben a Kis-Szamos völgyéig, a Maros mezőségi szakaszáig és a Küküllőig terjedt. Az 5. században még a Tisza vidékéről ismert tanyaszerű kis településeket hoztak létre, pár síros temetőkkel. A 6. század elejétől tűnnek fel földművelő-állattartó falvaik a Maros

mezőségi szakaszán, egészen a Nagy-Küküllő völgyéig, de megjelennek a Fekete-ügy és az Olt völgyében, a későbbi Székelyföld déli részén. Temetőik ismertek a Szamos mentén, Dés környékén és az erdélyi Sajó mentén, Beszterce vidékén. Jelen vannak a Maros Arad környéki alföldi szakaszán, a Körös–Maros közén, Tiszafürednél, a Sárreten, az Érmelléken (BÓNA 1984: 143–155, 157, 17. térkép, DOBOS 2014: 4. térkép.). A hunok szövetségeseiként Délkelet-Erdélyt megszálló gepidák hagyatéka a kézdipolyáni település alsó szintjén jelenik meg (SZÉKELY 1995: 121).

JORDANES a gepidák saját korabeli alföldi szállásterületét a *Marisia*, *Miliare*, *Gilpil* és *Grisia* folyók mellé helyezi (JORDANES: *Getica* XXII, 87, 113–114). KORBÉLY a *Körös* nevét az ónémet *Gries* ’fövény’, ’kavics’ főnévvel egyezteti, és a gepidából származtatja (1901). HUNFALVYVAL egyezve a *Gresia* (Sebes-Körös) mellett a *Miliare* (Fehér-Körös) és *Gilpil* (Fekete-Körös) mellékágakat nevezi meg (KISS M. 2015: 147, 81. lábjegyzet). Ahogy azt KISS LAJOS több folyónév kapcsán (*Berzava*, *Bodzás*) a szlávokra vonatkoztatva felveti, ez esetben is feltehető, hogy az őseurópai (dák?) nevet a beköltöző gepidák is saját nyelvi alapon értelmezve az ónémet-gepida *Gries* ’fövény’, ’kavics’ kifejezéssel egyeztethették (1999a: 150). A Körösök vidékén gepida jelenlétre, faluhálózatra utaló történeti-régészeti adatoknak és a korai névalakoknak is ez a lehetőség felelhet meg leginkább.

Avar uralom alatt élő gepidákról az első írott adat 599-ből származik (Theophylaktos Simokattés). Az avar területre betörő bizánciak a Tiszán átkelve a gepidák három települését/körzetét fedezték fel. KISS P. ATTILA szerint a lokalizálásakor szóba jöhet a mai Bácska vagy Bánát területe, bár itt korábban csak szórványos nyomai vannak a gepida jelenlétnek. Így szerinte valószínűbb a Tisza–Maros torkolatvidék környezete. A támadás multság közben érte a falvakat. KISS P. ATTILA szerint a multságot a többek által felvetett módon pogány germán rituáléként vagy esetleg a közösségi tudat megőrzését szolgáló ünnepként értelmezhetjük. Ez megmagyarázza a gepida etnikai tudat fennmaradását több mint egy generációnyi idővel a gepida királyság bukását követően. Ugyanekkor gepida harcosokról is értesülünk az avar haderőben, Konstantinápoly 626-os ostromakor az avarok között szereplő germánok szintén gepidák lehettek. Theodulfus orléansi püspök a 8. század végén az avarok mellett a pannóniai gepidákról is szól. A 870-es években keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című vitairatban szintén megjelennek a gepidák Alsó-Pannónia lakóiként. KISS P. ATTILA a *Pannonia Inferior* névnek a különböző szerzőknél megjelenő használatát elemezve megállapítja, hogy a *Conversio* adott szöveghelyén a rómaiak, gótok, gepidák által birtokolt területként egyaránt hivatkozott térség a Sirmium környéki *Pannonia Sirmiensis*-re vonatkozatható, ám forrásértéke kérdéses. Kiemeli, hogy a gepidák avar kori pannóniai jelenlétét feltételező hipotézisek egy 6. század végi–7. század közepi régészeti horizontot vetnek össze egy 8. század

végi–9. század közepi írott forrásanyaggal. Az etnikailag sokszínű korai avar időszak után a késő avar népességben kérdéses a gepida etnikum fennmaradása (KISS P. 2015: 199–205). Vélhetően irodalmi hagyományokkal magyarázható, hogy bizánci forrás még a 10. században is említi *ipidák*-at, a *paionok* (magyarok) mellett a térségben, akiket talán a déli végeken élt gepidákkal azonosíthatunk (HKÍF. 177–179).

Az alföldi és erdélyi gepida továbbélés vizsgálatához a régészeti kutatások nyújthatnak segítséget. Korábban igen szkeptikus volt a kutatás ebben a tekintetben. BÓNA szerint az elenyészően kevés, 567 után tovább használt gepida temető és település, amelyek zöme a Temesközből ismert, jól egyeztethető a Körös–Maros közének avar elpusztításával és a kiürült, állattartásra alkalmassá vált területen kialakuló jelentős avar települési centrummal. BÓNA az erdélyi helyzetet is hasonlóképpen értékeli, az akkor ismert harminc 6. századi gepida temetőből mindössze öt 567/568 utáni használatát hangsúlyozva (1984: 162–163). Más helyen azt is kiemeli, hogy az erdélyi gepidák spontán módon avarizálódva fokozatosan besimultak az egységes korai avar tárgyi kultúrába (1978: 164). Ilyen helyzetben jól magyarázható lenne, hogy Gepidia kisebb folyóinak elnevezései, így a Fehér-Körös *Miliare* vagy a Fekete-Körös *Gilpil* neve miért nem öröklődött tovább.

Az újabb kutatás azonban árnyaltabban látja a problémát. KISS P. ATTILA Pannónia avar kori germán emlékanyagának kutatástörténetét áttekintve az újabb kutatás mértéktartó avar kori germán megjelölését fogadja el. Szerinte Kölkeden a 7. század második felétől beköltöző új telepések megjelenése megnehezíti a helyi népesség etnikai azonosságának vizsgálatát (2015: 210). Újabb ásatások és a korábbi feltárások újabb szemléletű elemzései alapján KISS P. ATTILA valószínűsíti, hogy a 6. század második felének Meroving-kultúrájú soros temetőinek még hiányzó belső időrendje és a tisztánlátást zavaró vegyes érvelések beépülése ellenére több tiszántúli temető kései leletanyaga alapján avar kor eleji használatuk is feltehető (Hódmezővásárhely: Kishomok, Szőreg: téglagyár, Gyula: Kálvária, Magyarcsanak: Bökény, Szentes: Nagyhegy, Kiszombor: B). A Tisza középső szakaszán, Szolnok és Tiszafüred között, a bal és a jobb parton avar kori szórványos leletanyag (Kisköre: Pap tanya, Egerlövő, Szihalom: Budaszög, Törökszentmiklós: Batthyány utca 54/a, Tiszabura, Tiszafüred, Tiszagyenda) kirajzolódik egy 6. század második fele–7. század eleje közé helyezhető régészeti horizont, amelyben a 6. századi anyagi műveltség továbbélése figyelhető meg (2015: 216–243).

Erdélyben a Maros és a Küküllők vidékén az 5. század közepétől a 7. század második feléig folyamatos a keleti germán népesség jelenléte, anyagi kultúrájában nemegyszer kimutathatók a nyugat-európai Meroving-kultúra változásai, gyakoriak a kereszténységre utaló nyomok is (BÓNA 1978: 123–170, 1986: 162–164, VIDA 2018: 272). A kora avar korban is használt gepida temetők a Maros

Erdélyi-medencében folyó szakaszára, ottani mellékvizei környezetére, az Aranyos torkolatvidékére, a Sajó és Beszterce folyók mellékére terjednek ki (DOBOS 2013: 118 utáni 1. térkép, 2014: 5. térkép). A korábban feltett nyugati germán betelepülés helyett azonban a helyi népességnek a nyugati Meroving-világgal fenntartott kommunikációja és párhuzamos kulturális fejlődése is magyarázhatja a jelenséget (VIDA 2018: 273). Erdélyben a kulturális jelenségek regionális eltéréseket mutatnak, a Meroving jellegzetességek a Maros középső völgyében, a Mezőségben és attól északra (Beszterce, Szászújós) erőteljesek, míg az avar jellemzők általában a Maros völgyben és Dél-Erdélyben (Baráthely) jelentősebbek (i. m. 275). Az ún. Mezőbánd-Marosveresmart csoport (Baráthely, Marosveresmart, Marosnagy lak, Marosvásárhely, Mezőbánd, Mezőceked, Szászújós, Galac, Beszterce) (DOBOS 2013: 1. térkép) temetői a gepida temetkezések mellett már a megszálló avarok sírjait is rejtik. E kései, 6. század végén meginduló, vegyes helyi Meroving, mediterrán és steppei kulturális kapcsolatrendszerű, 7. század közepéig használt, soros temetők alapnépessége gepida lehet, ám heterogén kultúrájuk a pontos etnikai meghatározást erősen akadályozza. Helyi gepida kontinuitás joggal feltehető, méghozzá a gazdagabb temetkezésekben is (KISS P. 2015: 211–216). Az avar kor első felében, a 7. század közepéig számos területen (Erdélyi-medence, Közép-Tisza vidék, Tisza–Maros-köz) élhettek tovább avar főhatalom alatt a helyi gepida közösségek (i. m. 243–244).

Mindezek alapján igen valószínűnek látszik, hogy az avar uralom alá került, és a jelek szerint szórványosan ugyan, de a nagyobb alföldi és erdélyi vízfolyások mentén meglehetősen sokfelé nyomom követhetően a 7. század közepéig fennmaradt gepida közösségek átadhatták saját víznévalakjaikat, illetve elnevezéseiket a beköltöző steppei eredetű csoportoknak.

Jóllehet a Kárpát-medence germán nyelvű csoportjainak sorsát ma még nem tudjuk követni az avar koron keresztül egészen a magyar honfoglalásig, mégis fenntartással kell fogadnunk a névközvetítésre vonatkozó korábbi nézeteket. KNIEZSA ISTVÁN szerint valószínű ugyanis, hogy „nemcsak a Morva és a Vág, hanem a Nyitra és a Garam neve is tőlük [ti. a kvádoktól] származik. De ezek a nevek a magyarsághoz nem közvetlenül a kvádból, hanem tót közvetítéssel kerültek, mert a kvádok már a VI. század elején kivonultak a területről. Alig lehet elképzelni, de bizonyítékunk sincs rá, hogy esetleg visszamaradt töredékeik még a magyar honfoglalás koráig is fenn tudták volna magukat tartani.” (1938: 443). Az újabb névtani kutatás elmozdulni látszik ettől a felfogástól. Az *Ipoly* ősi, bizonytalan eredetű nevét KISS LAJOS már germán közvetítésűnek tekinti a magyarban (FNESZ.). A keleti germán, közelebből talán gepida nevű *Hernád* esetében KISS LAJOS megállapítja, hogy „A germán (gepida?) folyónév közvetítő nyelven keresztül juthatott a magyarba. A mai szlovák *Hornád* azonban a maga *rn* hangkapcsolatával kétségtelenül a magyarból van átvéve.” (1999a: 173). Gondolhatunk

közvetlen átadásra a szintén germán nevű *Dudvág* esetében, hiszen nevének adatolt magyar változata az azonos jelentésű *Holtvág*, s környezetében még az Árpád-korban is adatolt a 'tölgyfa' jelentésű germán *eiche* határnév (GYÖRFFY GY. 1998: 329). A feltehetően indoeurópai eredetű *Garam*¹² nevének egy korai szlovák *Gron* alakból való magyar átvétele mellett KISS LAJOS szerint a hasonló korai magyar névalak szól (1999a: 173). A legkorábban, 1075-ben említett *Gran* névalak azonban nemcsak a feltehető germán *Grana* alaknak felel meg, hanem a magyarban *Garana* ~ *Garam* formává fejlődő név, illetve a szlovák *Gron* ~ *Hron* alak eredetije is lehet.¹³ SZŐKE MELINDA szintén úgy véli, hogy a magyarban használatos *Gran*, *Grane*, *Grana* formák a folyónév német *die Gran* (*Grane*, *Grana*) nevéből származnak (2015: 170). Ugyanakkor aligha valószínű, hogy a megtelepülő magyarok Esztergom környékén német nyelvű bajorokkal találkozhattak volna, hiszen bajor telepésekre legfeljebb Zalavár környezetében, illetve attól nyugatra találhattak (lásd erre SZŐKE B. M. 1999). Legfeljebb kvád maradványnépeség vagy gepidák közvetítésére gondolhatunk, akárcsak a *Hernád* esetében. Közvetlen germán (gepida)–magyar érintkezésre utalhat az is, hogy a germánban 'nép' jelentésű *tót* nevünk eredetileg a gepidákat jelölhette, s csak később vált a különböző szláv nyelvű csoportok gyűjtőnévévé (KISS L. 1999a: 77–78).

Jelenlegi ismereteink alapján feltételezhető tehát, hogy közvetlenül az avar kort saját nyelvüket megőrizve átélő germán csoportok köréből került a magyar nyelvbe a Felvidék több közepes vízfolyásának elnevezése, de gondolhatunk arra is, hogy az avar korban használatos török nyelvjárások adták át e vízneveket a magyar nyelvbe, illetve természetesen továbbra is fenntartható a (párhuzamos?) szláv közvetítés lehetősége is.

3. Az avarok kora Dáciában

A honfoglaló avarok Erdélyben a Maros–Küküllők völgyében, az Alföld peremén a Maros Arad környéki szakaszán is azonnal megtelepedtek. Erre az első nemzedékünkél jellegzetes avar–korai türk temetkezési szokást mutató máglyaletes temetkezések előkerülése mutat (BÓNA 1984: 164). BÓNA elsősorban a dicsőszentmártoni máglyaleltre és néhány bizánci solidusleltre alapozta feltevését az avarok jelenlétéről az 568-at követő évtizedekben. Ennél több alapot nyújt az ispánlaki 39 síros temetőrészlet, amelyben több lovas sír is előkerült, egyik fegyveres sírját II. Justinus (565–578) solidusa keltezi (DOBOS A. 2013: 103). BÓNA szerint jelentős korai avar települési tömbre utalnak az Érmelléken Érmihályfalván,

¹² Az ie. **ghren-* 'földet túr, vág' tőből származtatják, etimológiailag a német *Grane* < *Grana* víznévvel függ össze (PÓCZOS 2004: 121).

¹³ MELICH fel is veti, hogy az ótót alak esetleg nem *Gron*, hanem *Grän* lehetett (1925–1929: 336–337).

Érkeseúr, Székelyhídon, Irinyben előkerült temetkezések, illetve sírleletek. Megjelenik a korai avarság emlékanyaga a Sebes-Körösnek az Alföldre kilépő szakaszán, az Alföldön a Maros mentétől egészen a Hortobágyig, Hajdúságig (1986: 167–168). Ugyanakkor az avar települések az Erdélyi-medencében csak a 7. században bukkannak fel (i. m. 173). A korai avar (600–630) megtelepülés régészeti nyomai Kolozsvárról, Erzsébetvárosról (Nagy-Küküllő völgye), Korond-Firtosvárjáról (Kis-Küküllő völgye), Gyulafehérvárról, Nagyenyedről, Diódról, Szászsebesről, Mezőbándról ismertek (i. m. 168–169). Mint fentebb láttuk, a Mezőbánd-Marosveresmart csoport (Baráthely, Marosveresmart, Marosnagylak, Marosvásárhely, Mezőbánd, Mezőceked, Szászfűös, Galac, Beszterce) 7. század közepéig használt temetőiben a gepidák leszármazottjai mellett már az avar honfoglaláskor vagy valamivel később a Kárpát-medencébe került steppei csoportok temetkezéseivel is számolhatunk (DOBOS 2013: 1. térkép).

630 után induló avar temetők Marosgombás, Marosnagylak, Marosveresmart, Tövis, Nagyekemező, Remete, Mihálcfalva, Kisselyk, Kóhalom, Nagycsúr, Nád-patak, Várfalva, Vecel, Sinfalva, Székelyföldvár, Mojgrád, Barátfalva, Székelyhíd-Horó temetői. Ezekben BÓNA a szláv temetőkből ismert ékszerek alapján avar–szláv együttélésre gondol, a nagyekemezői hamvasztásos temetőben viszont avar csontvázas sír jelzi az etnikai érintkezést. Korai szláv telep Várhely, Fiafalva, Kézdipolyán. 7. századi avar települések félig földbe vajt házai kerültek elő az Erdélyi-medence szívében, Szászsebesen, Malomfalva-Borsóföldön, Marosszentgyörgyön és Bözödön (1986: 171–172). BÓNA a közép avar korra datálja Csákó-Szelistye, Oláhgorbó, a Fekete-Körös menti Kisjenő, Székelykeresztúr, Felenyed, Tövis és Marosnagylak (részben), Aranyosgyéres, Gyulafehérvár temetőit (1986: 173–174).

A 8. századi késő avarság erdélyi hatalmi központja a Maros és a Küküllők találkozásának vidékén tűnik fel a sírleletek alapján. Településterülete azonban az Erdélyi-medence nyugati vidékére, a Maros középső völgyére és a Küküllők alsó folyásvidékére szűkül le (Aranyosgyéres, Baráthely 2., Hari és Muzsnaháza, Magyarlapád), de a Maros mentén lejjebb is megjelennek temetőik (Lesnyek, a Sztrigy–Zsil völgyében Szentgyörgyválya). Ugyanígy az Érmelléken (Székelyhíd-Veres-domb, Érdengeleg-Újtemető, Biharvár) (BÓNA 1986: 174–177).

Az avar temetőknek BÓNA által megadott kronológiájához feltétlenül meg kell azonban jegyezni, hogy egyetlen, avarokhoz kötött erdélyi temető esetében sem történt teljes feltárás (DOBOS A. 2013: 106), másrészt az avarok időrendjét illetően BÓNA munkásságát követően számos kétely merült fel (BÁLINT 2004). Így az erdélyi avar településterület BÓNA elemzése alapján bemutatott változásait tekintve a további kutatások lényegesen módosíthatják ismereteinket.

A steppei típusú régészeti hagyatékkal megjelenő avarok nyelve, illetve az ekkor beköltöző steppei eredetű népesség etnikai hovatartozása régóta vitatott

probléma a kutatásban. A kutatók jelentős része a 7. század második felére datált bevándorláshoz köti a csuvasos nyelvű ogur-török törzsek Kárpát-medencei megjelenését, ám ezt a népmozgást újabban vitatják (BÓNA 1971: 253–255, TOMKA 1983: 165–169, BALOGH Cs. 2013: 444–445, GYÖRFFY Gy. 1997: 142–143; vö. POHL 1998: 22–23, 2002: 223–224, BÁLINT 2004: 48–58). Írott forrásaink azonban már a 6. század végén jelentős ogur török (csuvasos török nyelvű) beköltözést valószínűsítene a Kárpát-medencébe (GOLDEN 1992: 108–113, 244). Újabb felismerés az ogurok fontos szerepe is az ázsai avarok történelmében és az európai avarok kialakulásában (RÓNA-TAS 1996: 174–178). Forrásaink tanúsága szerint a Baján kagán vezetésével Közép-Ázsiából érkező avarok hatalmuk alá vetették a kelet-európai steppe ogur-török törzseit, egy részüket a Kárpát-medencébe is magukkal ragadhatták.¹⁴ A türk kagán 596–600 körüli levelében állítja, hogy az előle a Duna vidékére, Pannóniába költöztek nem igazi avarok, mert azok *Taugast*-ba (tabgacsok, Észak-Kína) és az azzal szomszédos *mukri* (böklí, Korea) néphez menekültek. A kagán által alávetett *ogórok* (ogurok) legrégebbi vezetőinek neve *var* és *chunni*, akikről az egyes ogór népeket elnevezték. A Iustinianos idején (565 előtt) Európába futott kicsiny részük avarnak nevezte magát. A *barsélt*, az *onogur*, a *sabir* és még néhány más hun nép meghódolt nekik, akiknek tévedését átvéve avarnak neveztek magukat. A mai napig *var* és *chunni* uralgó nemzetségekre oszlanak (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 14–15). Az újabb kutatás a türk kagán levelében leírtakat az európai avar népalakulás folyamatával azonosítja, a névadó avarság csuvasos török nyelvűt is valószínűsítve (LIGETI 1986: 130–134, HARMATTA 1992: 265–266, RÓNA-TAS 1996: 102, 174–178).

¹⁴ 558–560 táján az avarok az *onogur*-okat, a hun *zalois*-okat ([bar]zalois ~ barszil?) és a *szabir*-okat is legyőzték (Menandros, SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 19–20). 559 után a kutrigur–utigur háború túlélői új urat kaptak, az avarokat, akiknek ezentúl a nevét voltak kénytelenek viselni (Agathias, SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 27). 565 előtt a Var és Chunni nevű vezetőikről elnevezett ogórok kis része Európába futott, a barszil, az onogur, a szabir és még néhány más hun nép meghódolt nekik (Theophylactus, SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 14–15). A Don bal parti utigurokat és a jobb parti kutrigurokat az avarok 568–569 körül alávetették. Menandros szerint Baján tízezer kutrigurnak parancsolta meg, hogy a Száván átkelve pusztítsák Dalmáciát. Piligrim egyik hamisítványa utigurok nyugatra vonulására is utal (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: 20). A kutrigurok Sirmium első ostroma idején, 568–569 táján a Száván átkelve támadták Dalmáciát, tehát a Kárpát-medencéből jöhettek (i. m. 36–37). A *Chronicon Monembasiae* szerint hun és bolgár nép az avaroké (i. m. 18). Az avaroknak 588–590 táján főleg meghódoló utigurok és a kutrigurok, illetve a szintén meghódolt barszilok, onogurok és szabírok Kárpát-medencei részbeni betelepülése is feltehető (i. m. 18–20). 594-ben az Al-Dunánál tűnnek fel az avar kagán alá rendelt bolgárok, 595-ben Singidunumban szerepelnek (i. m. 104–105, 110). Kárpát-medencei megtelepülésük után, még a 6. század végén, 595 táján csatlakozott az avarokhoz három másik törzs is, a tarniachok, zabenderek (szabírok?) és kotzagerek (kuturgurok?) (i. m. 107–108). 630 körül Pannóniában tört ki belháború a pannóniai avarok és bolgárok között az új uralkodó kijelöléséről. Az avarok győzelme után 9000 bolgár család menekült a bajorokhoz (i. m. 212).

Az avar kori török nyelvű csoportoknak a nyelvi és régészeti adatok egybehangzó vallomása szerint nyoma maradt Erdély víznevei között. KNEZSA a *Küküllő*-knek a szláv 'kökény, tövis' jelentésű *търнь* szóból származtatható szláv-román *Tърнава* neve alapján a magyar névalak 'kökényes' jelentését valószínűsíti, amely csak egy török **kökelliy* átvétele lehet, amely a *kökel* ~ *kök* 'kék' szó *-liy* melléknévképzős alakja (1943: 50). KISS LAJOS a török **Kükäläy* alakot tekinti a magyarba került formának (FNESz.). A folyónak lehetséges eredeti magyar alakja VÉKONY GÁBOR szerint a **Kükül*, amit a szász *Kokel* (*Kockel*) és a latin *cuculiense* forma nyomán rekonstruál (1989: 264). Amennyiben rekonstrukciója helyes, a török *-liy* képző nélküli formáról lehet szó. Kérdéses, hogy ez az alak lehet-e nyelvi nyoma egykori török–magyar kétnyelvűségnek? BENKŐ LORÁND a *Küküllő* nevét magyar névadásúnak tartja, amely szerinte szabályos magyar igenévi struktúra, akár *kék* szavunk eredeti *kök* formájának, akár *kökény* szavunknak az igei származékából is alakulhatott (vö. pl. *Kéklő*, *Nyárló* helynevek). BENKŐ szerint az általa javasolt etimon igen fontos a terület népességtörténete szempontjából, mivel kiiktatja egyetlen névtani alapját annak a szerinte más oldalról sem támogatható feltevésnek, hogy a magyar honfoglalás előtt itt török nyelvű lakosság élt volna, illetve mivel a többi, magyar eredetű folyónévvel együtt a magyar nyelv korai meghatározó szerepét támogatja (2002: 60–61). KISS LAJOS azonban a folyónév történeti adataira hivatkozva kizárja annak lehetőségét, hogy egy magyar **Kökénylő* vagy **Kökellő* alak lenne a név eredeti formája (FNESz.). BENKŐnek a történeti-régészeti forrásokat figyelmen kívül hagyó érvelése nehezen magyarázható ellentmondást is eredményez, hiszen a jellegzetes régészeti kultúrájú avarság folyamatos jelenléte a térségben kétségtelen tény, névadásának hiányát pedig bizonyíthatatlan nyelvi elszlávosodása sem magyarázhatná. A Kárpát-medence népvándorlás kori népeinek „kiiktatása” az írott és a régészeti források szempontjából értelmezhetetlen módon magyar–szláv viszonylatra egyszerűsíti a névtani kutatás problematikáját. KNEZSA az Aranyos ma *Túr* néven ismert mellékvizét is egykori török nyelvű népességgel hozza összefüggésbe. Az itt található Torda város és sóban gazdag környéke szerinte kellő tárgyi alapot ad ORBÁN BALÁZS feltevésének, aki a köztörök *tuz* 'só' főnév csuvasos török **tur* alakjából származtatja e víznevet. Kiemeli, hogy ennek egyik mellékvizét a középkorban *Sós-patak* néven ismerték (1943: 48).¹⁵ Csuvasos nyelvű törökök névadása tehető fel a bánsági *Karassó* esetében is.¹⁶ KNEZSA

¹⁵ A *Túr* nevet általában az ósszláv **Turjъ* 'östulok [ti. patakja]' alakból származtatják (FNESz.). Természetesen nem feltétlenül mindegyik, a magyarban azonos alakú név származási iránya azonos.

¹⁶ KNEZSA szerint a legrégebbi adatok által igazolt *Kra-* > *Kara* fejlődés a török nyelvek egy csoportjában ismert, így a MELICH által adott bolgár-török *kara* 'fekete' + *šuy* 'víz' magyarázat lehetséges (1943: 62; vö. még FNESz. *Karas*).

ezekon kívül felveti a *Barca* nevének török névadását a *-z-* hang miatt kizárható szláv *бѣръзъ* 'sebes' helyett (i. m. 56–57). KISS LAJOS hasonló okból szintén török névadásra gondol, az ómagyar *Borsa* alak párhuzamaként a török *Say Bursa* folyónevet hozza (FNESz. *Barcaság*). *Bors* ~ *Borsa* ~ *Borsi* ~ *Borsod* helynevek máshol is ismertek a Kárpát-medencében, ezek azonban mind személynévi hátterűek (lásd a FNESz. vonatkozó szócikkeit). KNIEZSA az Olt mellékvize, a *Barót* nevét egy török **boru-aldy* 'szürke menyét' személynévvvel hozza kapcsolatba. (1943: 53).¹⁷ KISS LAJOS ez utóbbi magyarázatot kevésbé tartja meggyőzőnek, s ehelyett a régi német *Baroald* ~ *Barolt* ~ *Barold* személynévvvel hozza a helynevet kapcsolatba (FNESz.). Lehetséges személynévi eredete következtében az etnikai rekonstrukcióban egyik esetben sincsen jelentősége.

BÓNA ISTVÁN a *Küküllő*-k nevét avar névadásnak tartja azon az alapon, hogy a *Küküllő*-k völgyének avar kori régészeti hagyatéka a térség folyamatosan kiemelt szerepét tükrözi az erdélyi avarság körében, a 6–7. század során pedig hatalmi központjukat is e tájon kereshetjük. Erdély eddig ismert legnagyobb késő avar kori temetője, Baráthely 2. is itt található (1986: 177). A *Küküllő* név átörökítésére is rendelkezünk támpontokkal, hiszen a Maros mentén az Aranyostól délre és a *Nagy-Küküllő*-tól nyugatra élt 8. századi késő avar népesség megélhette a magyar honfoglalást (Aranyosgyéres, Aranyoslóna). Az Aranyos-vidéki késő avar településtömböt a 10. században nem háborgatták a betelepülő magyarok, csak az ezredforduló táján jelennek meg (Várfalva) (RÉVÉSZ 2013: 613–614). A középkorig fennmaradó török etimonra visszamenő víz- és helynevek kis száma nagy tömegű avar kori eredetű népesség továbbélését ugyanakkor nem támogatja, jóllehet a csak helyi jelentőséggel bíró török nyelvi nevek akár ki is kerülhettek a használatból az írásbeliség megjelenésének idejére. A *Küküllő*-k alsó szakasza mentén mindenesetre nagy valószínűséggel számolhatunk török nyelvű késő avar kori lakosság fennmaradásával a magyar honfoglalás idejéig.

4. Korai szláv réteg az avar korban

A régészeti kutatás a hamvasztásos (urnás vagy szórthamvas) temetkezési rítust tekinti a legbiztosabb szláv etnikumjelzőnek (TAKÁCS 2018: 22).

A szakirodalom a Szabolcs, Szatmár, Bereg és az Észak-Partium területén előkerült 6. század vége–7. század második fele közé keltezhető, „korai szláv” jelzővel illetett településeket „Lázári-Piskolt/Lazuri-Pişcolt”-csoport névvel jelöli (TAKÁCS 2018: 24). Ez a hamvasztással temetkező szláv népesség a Felső-Tisza-vidékre és Észak-Erdélybe a 6–7. század fordulóján települhetett be a Prut–Dnyeszter vidékéről (BÓNA 1986: 177–188). Jelenlegi ismereteink szerint a kis számú szláv népességhez köthető Lázári-Piskolt-csoportot a korai avar hatalom

¹⁷ Felveti még a magyar *bor-Olt*, azaz 'borvizes Olt' magyarázatot is.

telepíthette be határvédelmi céllal. A Nyugati-Bug-vidéki óhazával (Ripnyev-csoport) megszakadó kapcsolatuk magyarázza az avaroknak alárendelt szlávság leletanyagának és településeinek megszűnését a 7. század végére (TAKÁCS 2018: 25–26, ISTVÁNOVITS 2001: 178–180). A korai szláv horizont kezdeteit a román kutatás az avar honfoglalás előtti időre, az 5–6. század fordulójára helyezi, több esetben korábban a 8–9. századra datált településrészleteket keltez vissza az 5–6. vagy 6–7. századra. Számol egy gepida kori és egy avar kori szláv hullámmal is (TAKÁCS 2018: 90–92). TAKÁCS MELINDA idézi IOAN STANCIU álláspontját, aki szerint a Felső-Tisza-vidéki korai szláv népesség a Ripnyev-csoport és a Déli-Kárpátok szlávjai között hidat alkotott, észak–déli irányú vándorlásuk útvonalát szerinte telepeik és temetőik jelzik. Kis számukat korábban letelepülésük gepida és avar akadályozásával magyarázta, újabban a gepidák/avarok szövetségesének tartja őket (2018: 76). A „korai szláv” és a 8–9./10. század települései között a magyarországi és a romániai lelőhelyek esetében is jelentkezik egy választóvonal (i. m. 77). Kárpátalján a „prágai kultúra” településeit nagyrészt az 5–6. századra datálják, csak néha a 7. századra. Leletanyaguk eltér a Lázári-Piskolt-csoportétól, de ahhoz hasonlóan a 8. század előtt megszakad, ám az ukrán kutatók a szláv kultúrát az 5. századtól kezdve mégis folyamatosnak láttatják (i. m. 92–93). A korai szlávok hagyatéka a Felső-Tisza vidékén Királyhelmeceken, Bodrogszerdahelyen, Karcsán, Karoson és Zemplénagárdon szórt hamvas és urnás halmos temetkezések, Karoson, Szomotorban és Gergelyiugornyán telepnyomok (WOLF 1994, RÉVÉSZ–WOLF 1993). Településeik előkerültek Kisvárdán, Gálocson, Ungváron, Beregdédán, Beregszászon, Lázáriban, Nagykolcson, Bádonban, Szilágypaniton, Piskolton, Székelyhídon és Érmihályfalván is (ISTVÁNOVITS 2001: 178–179, 18. kép).

BÓNA szerint Erdélyben a legkorábbi két, Kolozsvártól északra és északnyugatra előkerült urnatemetkezés jelezheti a szlávok 7. századi beköltözését a Felső-Tisza és a Szamos mentén Erdélybe. A Küküllők felső szakaszánál a 7–8. századból ismertek szlávnak meghatározott településnyomok. Birituális, csontvázas és hamvasztásos avar-szláv temetők ismertek Dél-Erdélyben (Nagyekemező, Mihályfalva, Baráthely, Vízakna, Nagyszeben-Szenterzsébet, Berve), valamint szláv urnatemetők (Marosújvár-Csongva, Mezőszopor, Oláhgorbó, Magyarpéterfalva, Gyulafehérvár). A 9–10. században használhatták Medgyes-Galgenberg hamvasztásos (birituális) temetőjét (BÓNA 1986: 180–183, GÁLL 2013: 808). A 8. század középső harmadától a 10. századig használták a szilágysági szláv halmos temetőket, Kolozsvártól a Szamos nyugati partján, a Meszes hegység két oldalán az Érmellékig. Nyomaik megjelennek a háromszéki medencében, majd a Küküllők felső völgyében is. Máramarosban a Tisza mentén, a Szamos–Lápos vidéken, délen Nagyszeben és Medgyes környékén pedig urnatemetkezéseik ismertek (BÓNA 1986: 177–178). Korai szláv telep a Székelyföldön Várhely, Fiafalva,

Kézdiványán (i. m. 173). SZÉKELY szerint a 6. században az avarok Moldvából (Izvoare) telepítették be a keleti szláv antokat az Olt és a Fekete-ügy völgyébe (Szotyor, Sepsiszentgyörgy, Angyalos, Csernáton, Kézdiványán és Torja), akik rátelepültek a gepida településekre is. Ezt igazolja szerinte a kézdipolyáni település, ahol a gepida hagyatéokra korai szláv leletek rétegződtek. SZÉKELY a következő szláv beköltözést a 9. századi bolgár-szláv korszakhoz, Omurtag bolgár kán (816–831) uralmához köti (Kézdiványán, Csernáton) (1995: 121). Számos szláv-ként meghatározott telepnyom ismert Keresztúr-szék területén, Segesvár és Marosvásárhely környékén, Beszterce vidékén, Csík-, Kászón- és Háromszék területén, Brassó vidékén (BENKŐ E. 1992: 20).

Az erdélyi avar telelelülésterület déli peremén feltűnő Meggyes-csoport hét, zömében hamvasztásos sírokból álló kis sírszámú (2–17 sír, kivéve a vízaknai 136 sírt) birituális temetőből áll. Fontos körülmény, hogy nincsen kimutatható kapcsolata a Kelet-Európából az avarok által betelepített szláv *dulebek*-hez kötött zalai avar kori birituális temetőkkel (CS. SÓS–SALAMON 1995: 96–97, 119–120, SZŐKE B. M. 1991: 15).¹⁸ GÁLL ERWIN Baráthely 2., Berve, Oláhgorbó, Mihályfalva, Vízakna, Kisprázmár, Mezőszopor, Doboka, Szamosfalva, Marosújvár birituális temetőinek használatát a 7–10. század közötti időszakra helyezi (2013: 808). Valószínűsíti, hogy az észak-erdélyi szláv lakosság megérte a magyar honfoglalók betelepülését. Doboka Branistye nevű lelőhelyén jelentős 7–9. századi település került elő, népességének nyoma lehet *Doboka* neve mellett környezetének nagyszámú szláv helyneve is. Közéleiben 7–9. (esetleg 10.) századi temető 15 szórthamvas és egy urnás temetkezése került elő. Ezen kívül Szamosfalván kerültek elő egykorú hamvasztásos temetkezések, a többi temető (Nemeszsúk, Apahida, Nádasdaróc) és település (Nagyiklód, Nemeszsúk, Kályán, Kolozsvár) kora kétséges, azonban a honfoglalók szigetszerű kolozsvári megtelepülése következtében e népesség 10. századi magyar integrációját igen valószínűnek tekinti a kutatás (GÁLL–LACZKÓ 2013: 90, 93–94).

Az avar kori nyelvi-etnikai viszonyok szempontjából kulcskérdés az avar–szláv társadalmon belüli presztízsvizonyok alakulása. BÓNA ISTVÁN a dél-erdélyi urnatemetőkben (pl. Baráthely 2., Mihályfalva, Nagyekemező) megfigyelhető, csontvázasan temetkező, avar viseletű kisebbséget a szláv közösségek avar vezetőivel vagy az avar hatalmat képviselő, avar kultúrát átvett szláv vezetőkkel azonosítja (1986: 180–183). Szerinte Szatmár és Szilágy területének több lelőhelyéről (Sikártó, Zilah, Doboka stb.) nem dönthető el, hogy avarokhoz köthetők-e, vagy a Szilágynagyfalva–Szamosfalva csoport halmos temetőiben temetkező szlávokhoz,

¹⁸ Míg SZÉKELY az általa keleti szlávoknak tekintett antok délkelet-erdélyi betelepítésére gondolt, SZŐKE BÉLA MIKLÓS az antok avar legyőzése nyomán a biztosan keleti szláv nyelvű *dulebek* betelepítését valószínűsíti Zalába, de gondolhatunk erre Délkelet-Erdély vonatkozásában is. A *dulebek* avar alávétését a Poveszty adja hírül (PVL 2015: 24).

mivel díszítményeik a 8–9. századi szlávokhoz kapcsolható lelőhelyekről ismeretek (Mátészalka, Záhony). BÓNA szerint a 8. század második felében Dél-Erdélyben és a Szamos völgyében feltűnő avar leletanyag valószínűleg akkulturációs folyamat során avarrá vált szláv vezetőréteghez köthető (1986: 174–177). Azonban a Csörsz-árok vonalán kívül eső avar lelőhelyeket, leleteket, így a záhonyi bronz és a mátészalkai arany késő avar szíjvégeket a korábbi kutatás pusztán azért tekintette szlávnak, mert az akkori tudományos helyzetben az árokrendszert az avar településterület külső határvonalaként értékelte. Mind Szabolcsban, mind a Partiumban számos avar lelőhelyet tártak fel azonban az elmúlt évtizedek során, így az avar fémművesség itt előkerült jellegzetes termékei sem tekinthetők automatikusan akkulturálódó szlávok hagyatékának egyéb erre utaló jel hiányában (hamvasztásos temetkezések) (ISTVÁNOVITS 2003: 253–254, TAKÁCS 2018: 33, 90–92).

BÓNA szoros avar–szláv együttélésre, szláv nyelvű vagy szláv viseletű asszonyokra gondol a 630 után induló, csontvázas, lósiros, lószerszámos-fegyveres avar temetőikben feltűnő, a szlávok által lakott területekre (Dél-Erdély, Udvarhely, Háromszék) jellemző ékszerek jelentkezése nyomán (Marosgombás, Marosnagylak, Marosveresmart, Tövis, Remete, Mihálcfalva, Kisselyk, Kóhalom, Nagycsűr, Nádpatak, Várfalva, Vecel, Sinfalva, Székelyföldvár, Mojgrád, Barátfalva, Székelyhid-Horó, Felsőlupkó, Orsova) (1986: 171–172). Más helyen a Kárpát-medencei avar településterületen belül szórványosan előforduló, keleti szláv viseletben eltemetett asszonyok jelenlétét a ritka exogám házasságokkal hozta kapcsolatba (1984: 317–319). Az Erdélyi-medence avar településterületének temetőiben feltűnő, szláv népességű területekről ismert ékszerek aligha bírnak azonban a túlvilágképpel összefüggő temetkezési rítushoz hasonló etnikai kötődéssel. Ugyanakkor a kulturális érintkezés az utóbbi téren is meghatározó átalakulást hozhatott. A zalai avar–szláv birituális temetők környezetében, Kehidán a 9. század elején, avar szokás szerint lovával, nyugati fegyverekkel, koporsóba helyezve eltemetett avar harcos került elő, akit azonban szláv szokás szerint elhamvasztottak (SZŐKE B. M. 1999: 83–84). Természetesen mindezen adatokból az eltemetett által használt nyelv(ek)re vonatkozóan legfeljebb csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Feltehető, hogy az avar településterület szélső régióiban (így Zalában, éppígy Erdélyben) a 9. századra kialakulhatott avar–szláv két-nyelvűség, egyes avar, de akár szláv csoportok nyelvcserejére is gondolhatunk.

BÓNA külön kiemelte, hogy míg a 8–10. századi szláv településnyomok az erdélyi avar területen kívülről (a Fekete-ügy, az Olt és a Nagy-Küküllő melléke) ismertek, hamvasztásos sírjaik többnyire birituális temetőikben az avar településterületen belül (Erdélyi-medence, Királyföld) fordulnak elő (1986: 177–178). Szerinte véletlen lehet, hogy a sűrű szláv településű kelet- és délkelet-erdélyi völgyekből temetőik még nem kerültek elő (1986: 181–182).

A régészeti úton feltárt kora középkori települések etnikumhoz kötése azonban rendkívül összetett probléma. „A 8. században az erdélyi avar és szláv anyagi kultúra (elsősorban az edényművesség) annyira összefonódik, hogy csak a síroktemetők rítusa alapján választható szét, gyakran úgy sem. Az avar hatású szláv telepek nem bizonyítékok avarok tényleges jelenlétére, csak az avar fémművéség és fazekasság korszakjelző produktumainak gyér átvételei.” (BÓNA 1986: 176). De vajon a szláv etnikumhatározónak tekintett kerámia és a vele meghatározott települések minden esetben valóban szláv eredetű népességre utalhatnak?

TAKÁCS MELINDA hangsúlyozza, hogy az etnikumjelzőnek tekintett leletanyaggal nagyon óvatosan kell bánni. A szakirodalomban a Felső-Tisza-vidéki 8–9., illetve 9–11. századra datált településeket a közép- és kelet-európai szlávok területeihez hasonló hosszúkás boronaházakat, kő- és agyagkemencéket, kézzel formált sütőtálakat, sütőtepsiket máshol is fellelhető analógiáik ellenére, a környék szláv eredetű helyneveire is hivatkozva, szlávokhoz kötik (2018: 27–28). A zemplénagárdi temetőt és két, Karos határában feltárt településrészletet — holott kerámiájuk a karosi II. számú magyar honfoglaló temetőéhez áll közel — a magyar köznéphez köthető sírok hiánya, a környék szláv helynévanyaga alapján tekinteti feltárója szlávoknak (WOLF 1994: 126–127, TAKÁCS M. 2018: 29). A Lázári-Piskolt-csoport kerámiáját szinte kizárólag a régóta egyértelműen szláv etnikumjelzőnek tekintett ún. „prágai”- vagy „Prága–Korcsak”-típusú edények jellemzik. A leletanyag átfogó gyűjtését elvégző VIDA TIVADAR azonban arra a következtetésre jutott, hogy az edénycsoport — legalábbis a magyarországi lelőhelyeken — nem lehet kizárólag szlávok hagyatéka (TAKÁCS M. 2018: 24, VIDA 1999: 148–149).

Az etnikum meghatározásakor a térség népvándorlás kori népességeire vonatkozó régészeti ismeretanyag értékelése sok esetben téves történeti premisszák alapján történik meg. IOAN STANCIU a partiumi késő avarságot (2000-ben 12 biztosan késő avar sírlelet) kis sírszámú temetőik alapján kisszámú, állandóan mozgó, az avar uralmat biztosító közösségnek véli. A térség korabeli leletanyagában szinte teljesen hiányoznak a hamvasztásos temetkezések, amit a román kutató azzal magyaráz, hogy a szlávok átvették az avar temetkezési rítusokat. A 8–10. századi települések kapcsán CĂLIN COSMA vélekedik úgy, hogy a szláv alaplakosság (és a szerinte továbbélő romanizált népesség) mellett a szerinte tisztán nomád avarok és magyarok nem bírtak jelentős súllyal. KURT HOREDTHEZ hasonlóan minden települést szlávoknak tart, mert szerinte az avarokra és magyarokra jellemző „jurta típusú” objektum hiánya kizárja helyi jelenlétüket. TAKÁCS arra figyelmeztet, hogy ilyen lakóhelyek ismeretlenek a korabeli magyarok (és az avarok) körében, így COSMÁVAL szemben a cölöpszerkezetes, félig földbe mélyített házakat vagy az agyag- és kőkemencéket sem tekinthetjük szláv etnikumjelzőknek (2018: 90–92). TAKÁCS szerint az észak-partiumi temetők etnikai hátterét

rendszeres kutatás híján nehéz tisztázni. Hangsúlyozza, hogy a román kutatás által 8–9. századra keltezett csontvázas temetkezések 12:2 arányban felülmúlják a hamvasztásos sírok számát. Úgy látja, hogy a Felső-Tisza-vidék telepkerámiája nem alkalmas etnikum meghatározására, a hosszúkás-szabálytalan alakú (borona)házak és a kurgános temetkezések — amennyiben szlávokhoz köthetők — településterületüket a Tisza vonalától észak-északkeletre jelölik ki, amely a folyó vonalát dél, délnyugat felé alig léphette át. A Partiumból és Kárpátaljáról is van adat csontvázas temetkezésekre a 8–9. századból, TAKÁCS szerint tehát késő avar lakossággal is számolnunk kell a régióban. Ugyanakkor nincsen régészeti nyoma annak, hogy akár a korabeli szláv, akár a késő avar népesség megélte volna a magyar honfoglalást, akárcsak máshol a Dunától keletre (2018: 94).

A régészeti, de természetesen a történeti kutatás is számos esetben támogatja meg érvelését a helynévanyag nyelvi tanúvallomásával. Mint láttuk, ilyen eset a bodrogközi Karos honfoglalás kori temetőinek környezetében előkerült szlávnak tekintett települések és a térség szláv eredetű helynévanyagának összekapcsolása (WOLF 1994: 126–127). De ilyen az Észak-Erdélyben, Kolozsvár környékén, a Kis-Szamos medencéjében ismert 7–9. századi települések (Kolozsmonostor, Nemeszúk, Doboka, Nagyiklód), illetve a hamvasztásos és birituális temetők (Szamosfalva, Nemeszúk, Doboka) összefüggésbe hozása a térség szláv nyelvi eredetű, jóllehet évszázadokkal későbből adatolt helynévanyagával (GÁLL 2013: 822). Ugyanezt az utat követte BÓNA is, aki szerint a két Küküllő felső szakaszain, keletre az avar településterülettől előkerült, szlávnak meghatározott településnyomok „kellőképpen megmagyarázzák” új, szláv *Tirnava* elnevezésüket, Baráthely 2. birituális avar–szláv temetője szerinte látványos bizonyítéka az azonos jelentésű *Kökeley* ~ *Tirnava* ('kék' és 'kőkényes') nevek párhuzamos avar és szláv elnevezésére (1986: 184).

A szláv eredetű helynevek felhasználásának kronológiai nehézségeit ugyanakkor már BÓNA is világosan látta. Szerinte a háromszéki, besztercei szláv folyónevek és a *Küküllő* ~ *Tirnava* neve 7–9. századi eredetű lehet. Azonban hangsúlyozta, hogy a szlávok erdélyi jelenléte régészetileg a 7–12. századig, Máramarosban 13. századig is igazolható (Máramarossziget, Szarvasszó). Úgy véli, hogy az avar, bolgár és magyar hatalom szervező munkája, áttelepítései ma még alig követhető módon alakíthatták át a szlávok településhálózatát, ami a helynévanyag folyamatosságát is felszámolhatta (1986: 185). A székely Keresztúr-szék kapcsán BENKŐ ELEK állapította meg a korábbi, 7–8. századi szláv, 9–10. századi bolgár-szláv települések felhagyását és új települések létrejöttét a magyarság 11. századi betelepülése során (1992: 18–21). Ez a jelenség magyarázhatja a szláv településnevek eltűnését, ugyanakkor a szláv eredetű víznevek fennmaradását.

A kutatás nyelvi kritériumok alapján próbálta meg elkülöníteni az erdélyi szlávok betelepülésének egyes időbeli fázisait. A 10. században eltűnt szláv *o*, *e* orrhangú (nazális) magánhangzókat megőrzött helyneveket vizsgálva az Aranyos és

a Kis-Küküllő közötti szlávsgot honfoglalás előtt betelepültek állapította meg (*Gerend és Dombró az Aranyos és a Maros között, Gambuc, Csongva és Dombó a Maros és Kis-Küküllő között, valamint a Torockó, Polyán, Mohács, Lóna, Lence, Herepe, Pacalka, a két Akna, Zsitve, Bázna helynevek alapján*) (KNEI ZSA 1943–1944: 120). E szláv népességet a régészeti leletek alapján avar korinak határozták meg, illetve a 9. századi bulgár fennhatóság időszakához kapcsolták. Nyelvi hovatarozásukat az Aranyostól délre bolgár-szlávnak, attól északra keleti szláv jellegűnek valószínűsítették (MAKKAI 1986: 255). Azonban már KNEI ZSA is hangsúlyozza, hogy a többi szláv nyelvvel ellentétben a nazális magánhangzók a bolgár-szlávban az egész középkoron keresztül megmaradtak, még a 17. századi csergedi szövegelemben is megtalálhatók, sőt a keleti bolgárban és a macedónban még ma sem tűntek el egészen (1943–1944: 120, 1. lábjegyzet). Az újabb kutatás is figyelmeztet arra, hogy a helynevek alapján a Kárpát-medencében használatos bolgár-szláv nyelvjárásban a nazális még a 13–14. században is jelen volt (ZOLTÁN 2016: 37–40). Ez utóbbi tény bizonytalanná teszi a dél-erdélyi szláv betelepülés kronológiáját, a bolgár-szláv beköltözés akár az Árpád-korra is datálható.

Fontos szerepet kapott az erdélyi szláv jelenlét kutatásában a román helynévhasználat problémája is. „A románok Erdélybe való beszivárgásuk idején, mint említettük, szlávokat is találtak, akiktől helyneveket is átvettek. Ezek azonban csak a Marostól délre találhatók, mert attól északra a szláv eredetű víz- és helységnevek — Erdély északkeleti sarkában átvett néhány rutén eredetű névtől eltekintve — csak magyar közvetítéssel kerültek a románba.” (KNEI ZSA 1943–1944: 169). KNEI ZSA hangsúlyozta, hogy Erdély északi részein jelentéktelen számú, szórányosan elhelyezkedő szláv népességet találhattak a honfoglaló magyarok, a déli területeken azonban jelentős számú szláv nyelvű lakosság élhetett, amelyik a román beköltözést is megérte. Dél-Erdély kapcsán figyelte meg, hogy a magyar–szláv kettős nevek esetében is a szláv neveket vették át a románok, magyar–szász kettős elnevezések esetében azonban a magyart. Szerinte ez mindkét esetben azzal magyarázható, hogy a hozzájuk társadalmi szempontból közelebb állók elnevezéseit vették át a románok. Talán e magyarázat bizonytalanságát érzékelve vetette fel, hogy a jelenség hátterében a románoknak a Balkánról magával hozott szláv kultúrája és talán szláv nyelvű rétege is állhat (1943: 65–66). A későbbi kutatás is kiemelten kezelte a problémát. Hangsúlyozta a magyar közvetítéssel, illetve közvetlenül a románba került szláv helynevek földrajzi elterjedésének feltűnő különbözőségét. Míg az előbbieket jellegzetesen a sík- és dombvidékeken (a két Szamos mentén, a Maros mezősi szakaszán, az Aranyos és a Küküllők torkolatvidékén, az Olt felső folyásánál), addig az utóbbiak a hegyvidékeken találhatók meg (a Szamosok, a Sebes-Körös, az Aranyos felső folyása, a Maros középső szakasza, a Hortobágy–Olt folyók vidéke, Brassó környéke). Mindezt azzal magyarázta, hogy a szlávok magyar asszimilációja a román betelepülés előtt lezárult

a Mezőségen és annak szűkebb környezetében, ám a hegyvidéki területeken még szláv nyelvet beszélő lakosság élhetett a románok beköltözésekor (MAKKAI 1986: 251–255).

Azonban más megoldás is felvethető. VÉKONY GÁBOR elképzelhetőnek tartja, hogy a bolgár telepítéseknek vagy a politikai egységnek köszönhető szabadabb mozgás következtében már a 9. század folyamán megjelenhettek balkáni eredetű őstromán nyelvű csoportok Erdélyben (1989: 196–197). Ez esetben éppen Dél-Erdély területén, a magyarok beköltözése előtt, akár a 9. század folyamán, akár a 10. század első évtizedeiben átkerülhetett a románba a helyi szláv névanyag, ami kielégítően magyarazza a vázolt névkölcsönzési helyzetet. A balkáni szoros bolgár-szláv–román együttélés önmagában aligha magyarázhatja a névkölcsönzés megállapított tendenciáját, a Kárpátok hágóit esetleg már ekkoriban átlépő, pásztorkodó román nyelvű csoportok viszont ilyen körülmények között Dél-Erdély szláv eredetű és használatú vízneveinek ismeretét magukkal vihették a Kárpáton túlra, akár a Balkánra is.

Erdélynek a Marostól és az Aranyostól északra eső harmadában, a Beszterce és Radna vidéki szláv helynevek német átvétele alapján annyit tudott bizonyosan megállapítani a kutatás, hogy e térségben a 12. század második felét megelőzően már éltek szlávok. A két Szamos vidékének kevés (38) szláv helyneve, azok zömének hegyvidéki elhelyezkedése, magyar közvetítése a románba arra a gondolatra vezette a szerzőket, hogy az itteni szlávok zöme a tatárjárás embervesztéseinek pótlására érkezhettek. Erre utal néhány település magyar nevének szláv közvetítése a románba, valamint a több helynévben is megjelenő orosz népnév, mely településeknek magyar, német és román névalakja is ismert, így e telepések már e háromnyelvű környezetbe érkezhettek (MAKKAI 1986: 255–256). Azonban az Aranyos és a Maros közti hegyvidéken, a Nagy-Küküllőtől délre az 1400 előttről adatolt szláv helynevek felének (51) koncentrációja és a szláv helynevek közvetlen román átvétele alapján nagyszámú és régi szláv lakosságra következtettek. A 12. században bevándorló németek itt is közvetlenül érintkeztek a szlávokkal (ezt jelzi a *Szeben ~ Zibin* helynevek átvétele). MAKKAI figyelmeztetett arra is, hogy az itteni, vélhetően délszláv (esetleg orosz) lakosság és a románok igen szoros kapcsolatban éltek, mert a románok a párhuzamos magyar–szláv helynevek közül jellemző módon a szláv alakot vették át. Úgy vélték, hogy Gyulafehérvár szláv eredetű román *Bălgrad* neve a település 10. századi megalapításakor itt élt szlávok eredeti névadása lehet (1986: 256–257).

Erdélynek a középkorból adatolt szláv eredetű helynévanyaga igen különböző időpontokban betelepült lakosság névadása lehet. Jóllehet a tárgyalt helynévanyag sok esetben fedi a történeti-régészeti adatok alapján lokalizálható 7–9. századi szlávság lakóhelyét, azonban a folyamatos szláv beköltözés következtében még e térségekben sem bizonyos a névanyag korabeli keletkezése. Ennek szemléletes példája az eredetileg török nyelvű, ám balkáni új hazájukban a 10. századra

elszlávosodó dunai bulgárok 9. századi erdélyi betelepülése, amelyhez a kutatás a szláv jelenlét megerősödését kapcsolja, jóllehet számos kétség közepette.

5. Dunai bulgárok¹⁹ — törökök és szlávok

KURT HOREDTEK a régészeti adatokból arra következtet, hogy a 7. század során Erdélyből eltűnt a korai germán, római és nem romanizált dák népesség, a terület egészében szláv népességűvé vált. Szerinte csak a 9. századi dunai bulgár uralom idején kezdett román nyelvű pásztornépesség bevándorolni a térségbe. VÉKONY GÁBOR ezzel szemben több, HOREDTEK által szlávnak állított lelőhely avar, magyar, illetve dunai bulgár-török kötődését hangsúlyozza, ami ellentmond a térség teljes elszlávosodásának. Azt is jelzi, hogy Gyulafehérvár korai írott adatokból amúgy sem ismert, szláv eredetű román *Bălgrad* neve aligha köthető a dél-erdélyi Blandiana (Maroskarna)-csoporthoz, amely még bulgár-török nyelvű népesség temetője lehet (1987: 88–90). Szerinte Gyulafehérvár román *Bălgrad* neve kései átvétel az erdélyi szlávokból vagy a magyarokból (1988: 329). RÉVÉSZ LÁSZLÓ szintén úgy véli, hogy a gyulafehérvári, maroskarnai lovas, edénymellékletes sírok inkább bulgár-törökökre utalnak, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magyar nyelvben megjelenő, igen jelentős bolgár-szláv jövevényszókincs átvétele régészeti alapon elsősorban e térségben képzelhető el, hiszen „a Kárpát-medence egyetlen más pontján sem igazolható a Maros-völgyihez hasonló létszámú bolgár lakosság jelenléte” (2013: 613–614).

VÉKONY jelentős balkáni szláv bevándorlást a dél-erdélyi bulgár uralomhoz kapcsolható birituális temetők (Baráthely és olténiai párjai, Izvoru, Obîrșia) kapcsán valószínűsít, a más jellegű maroskarnai és kézdipolyáni temető leletanyaga alapján pedig csuvasos török nyelvű onogundurok megjelenésére gondol. A Szamos mente több temetőjét (Szilágynagyfalu, Szamosfalva, Apahida) a 820-as években betelepülő kelet-európai szláv predecetekkel hozza kapcsolatba. Utóbbiak szerinte új nevüket a Donyec folyóról nyert nyugati szláv abodritákkal azonosíthatók (1988: 329, 1989: 196–197). VÉKONY a Nagyenyed közeli Csombordon előkerült keleti rítusú keresztény temetőt a gyula megkeresztelkedéséhez, a szerinte ekkor betelepülő bulgáriai eredetű népességhez köti. Ezek lehetnének románok is, azonban úgy látja, hogy azonosításukhoz a románok első igazolt, 1202–1209 közötti feltűnése a Barcaságban időben és térben is túlzottan távol esik. A betelepülők bolgár-szláv nyelvét a magyar nyelv nagyszámú, azonos származású,

¹⁹ A magyar szakirodalomban általában *bolgár* névvel jelölt dunai bulgárok megjelölésére a továbbiakban a *bulgár* megjelölést használom, tekintettel arra, hogy a *bolgár* népnév a szláv névváltozata a Don–Dnyeper térségéből a 7. század végén a Balkánra települt, török nyelvű etnikumnak. Eredeti önelnevezésük a *bulgar* volt, amelyet a muszlim, latin nyelvű és orosz források egyaránt megőriztek (vö. ZIMONYI 2012: 87–88).

részben a keresztény terminológia körébe tartozó jövevényszava miatt tartja valószínűbbnek, melyek kölcsönzése szerinte a Gyulák országrészének keleti kereszténységre térésével jól magyarázható (1989: 201–202).

RÉVÉSZ és VÉKONY nézete földrajzi szempontból kétségkívül indokolt, azonban — amint fentebb bemutattam — kronológiai szempontból korántsem ennyire egyértelmű a helyzet, hiszen bolgár-szláv jövevényszavaink lényegesen későbbi, már az Árpád-kor folyamán bekövetkező kölcsönzése is elképzelhető. Kérdéses az is, hogy a dél-erdélyi átvétel esetén a helyi magyar nyelvjárásba került bolgár-szláv kifejezések miképpen terjedhettek el a nyelvterület egészén. A nyugati térítést megelőző, bizánci hátterű, bolgár-szláv nyelvű térítés lehetősége talán magyarázatot nyújthat a problémára (lásd erre BAÁN 1995).

GÁLL ERWIN szerint míg a 9. század második felének és a 10. század első felének két jellemző erdélyi kultúrköre közül a Maroskarna-csoport (Maroskarna, Szászsebes, Gyulafehérvár) egyértelmű al-dunai kapcsolatrendszerrel bír, addig a Csombord-csoport (Csombord, Szászváros) a szintén kimutatható al-dunai kapcsolat mellett morva (Stare Mesto) kapcsolattal is rendelkezik (a halott fejének köre támasztása). Utóbbi szokás jelentkezik azonban Maroskarnán és a kolozsvári honfoglaló magyar temetőben is (2006: 377–378). Fontos az Erdélyben előkerült szórvány, a Karoling-kultúrkörbe sorolható leletanyag (sarkantyúk Alsó-Tatárlakán, Breázán, Kiscsűrön, szárnyas lándzsa Szászváros környékén). Ilyen sarkantyúk ismertek a dunai Bulgáriából is, azonban az ott teljesen ismeretlen frank típusú szárnyas lándzsák GÁLL szerint kizárásos alapon (a déli) morvákra vagy késő avarokra mutathatnak. Szvatopluk Moráviájának újabban felmerült déli lokalizálását tekintetbe véve GÁLL elképzelhetőnek tartja, hogy KARL ZENO PINTER elgondolása Dél-Erdély morva fennhatóságáról reális feltevés lehet. Ugyanakkor a morva típusú temetkezési szokás megjelenése Csombordon és az erdélyi honfoglalás kori magyar temetőkben szerinte a két népesség kulturális kapcsolatára utal, kizárva a PINTER által feltett időrendet (előbb morva uralom, befolyás, majd bulgár) (2006: 378–379). A kérdés valószínűleg megoldható a déli Morava folyó völgye, így a déli Morávia felett a 9. század végéig érvényesülő dunai bulgár fennhatóság vagy ellenőrzés feltételezésével, Morávia bulgár–frank ütközőállami szerepével (erre lásd JUHÁSZ 2019b: 36–37). GÁLL a későbbiekben Maroskarna és Csombord 9–10. századi temetőit egyaránt dunai bulgárnak valószínűsítette (2013: 808). RÉVÉSZ LÁSZLÓ sem tartja elegendőnek a régészeti bizonyítékokat egy dél-erdélyi morva enklávé feltételezéséhez, bolgár–török vagy bolgárszláv telepésekkel számol (2013: 613). A déli Morava folyó környezetében a 9. század végéig dunai bulgár fennhatóság alatt élő morvák és az északi Morava folyó térségéből ismert régészeti hagyatékok kapcsolata ugyanakkor az írott források alapján erősen kérdéses, így morva jelenlét igazolására utóbbi aligha lehet alkalmas (lásd erre JUHÁSZ 2019b: 36–37).

Igen jelentős megfigyelés, hogy a 9. században betelepült bulgár népesség temetői még a 10. század első felében is használatban maradtak (Csombord, Maroskarna-A, Szászváros stb.), hátrahagyóik talán integrálódtak is a század közepén megjelenő magyarságba (Gyulafehérvár: Mentőállomás, Zalatnai út, Gyulafehérvár: Brândușei utca) (RÉVÉSZ 2013: 613–614). A gyulafehérvári temetőkben a 10. század közepén megjelenő magyar honfoglalók mellett avar, bulgár és a hamvasztásosról csontvázas temetkezésre áttérő (szláv) népesség hagyatéka jelentkezik. Utóbbi GÁLL ERWIN szerint összefüggésbe hozható a környéken jelentős mennyiségben ismert szláv eredetű helynévanyaggal. Az avar uralom idején jelentős avar és szláv betelepítéssel számolhatunk. A 10. században Észak-Partiumban avarok (Kismajtény), délen (Újvár) a 9. századi bulgárok utódai is jelen vannak (2013: 822–823).

6. A magyar honfoglalás kora

Az újabb történeti kutatás, hasonlóan a korábbi álláspontokhoz (DOMANOVSKY SÁNDOR, GYÖRFFY GYÖRGY) a honfoglalás krónikákban szereplő erdélyi útvonalának a vereckei útiránynál korábbi, feltehetően 11. századi írásba foglalását valószínűsíti. VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerint az őshaza fekvése, az útvonal és az első harcok bemutatása koncepcionális egységet alkotnak, amelyet csak a vereckei bevonulás hagyományának későbbi megjelenése és a két hagyomány egyeztetésére irányuló törekvések bontottak meg. Az erdélyi bevonulás lehetett az uralkodó dinasztia hagyománya is, a vereckei hagyomány VESZPRÉMY szerint valószínűleg nem Árpád személyéhez kapcsolódik, a magyarok egy másik csoportjáról lehet szó (1990: 19–20). Könnyen elképzelhető ugyanakkor, hogy a vereckei útirány csupán Anonymus gesztájának 12. századi kulisszái (Szuzdal és Kijev, Göncöl hídjá, Dalmácia, Spalato, Rasca, Szerdika, Basil kapuja) sorába illeszkedve honfoglalás-történetének két fontos állomását, Kijevet és Ungvárt összekötő útvonal részeként juthatott el a honfoglalás írott hagyományába (lásd erre JUHÁSZ 2019a).

A régészeti kutatás részéről BÓNA ISTVÁN a honfoglaló magyarság Erdélybe érkezésével kapcsolatban a krónikaszövegekben megőrzött hagyományt fogadta el az Etelközből a Keleti-Kárpátok szorosain át Erdélybe történt betelepülésről. Szerinte a honfoglalók innen kifelé vonulhattak az Alföldre, a Maros, a Sebes-Körös völgyén és talán a Meszesi-szoroson keresztül (1986: 200). Az anonymusi honfoglalás-hagyomány hiteltelenségére hivatkozva vetette el a honfoglalás vereckei útirányát és az erdélyi beköltözésnek a Felső-Tisza-vidékről a Szamos és a Maros völgyén keresztül vezető útvonalát is (i. m. 196). Hangsúlyozta, hogy Erdély különböző pontjain a 9–10. század fordulóján egyszerre kezdődnek meg a honfoglaló magyarság temetői (i. m. 204). BÓNA érvelésében erőteljes hangsúlyt kap a középkori magyar írott hagyomány, holott annak értékelése a honfoglalás útiránya szempontjából is igen problémás (lásd erre VESZPRÉMY 1990).

SZÉKELY ZOLTÁN a 10. század elejétől számolt magyar betelepüléssel Etelközből közvetlenül Délkelet-Erdélybe (Iovassírok Sepsiszentgyörgy-Epresterő, Eresztevény-Zádogostető, Kézdivásárhely, Zalán, Márkosfalva). Úgy látta, hogy a 11. század második felében már tömegesen lakják a magyarok az Olt és a Fekete-ügy völgyét (Kilyén, Sepsiszentgyörgy-Bedeháza, Angyalos, Réty, Csernáton, Torja). E települések szerint egészen a tatárjárásig léteztek. Számolt besenyő megtelepüléssel is, régészeti és helynévi alapon (Torja-Karatna besenyő települése, Sepsibesenyő neve) (1995: 121–122).

RÉVÉSZ LÁSZLÓ — vitatva a korábbi álláspontokat — a kolozsvári 10. század elején nyíló temetők népességét nem közvetlenül Etelközből származtatja, hanem — másokkal egyetértve — leleteiknek erős Felső-Tisza-vidéki kapcsolatait hangsúlyozva megnyitásukat egy, a 920-as évektől északi irányból érkező migrációs hullámmal hozza kapcsolatba. E lelőhelyeken kívül semmilyen más, biztosan 10. századi lelőhely nem található a térségben, a legközelebbi korabeli temető a zilahi, a Meszesi-kapun túl (2013: 605–608). GÁLL ERWIN úgy véli, hogy az északnyugat-erdélyi, kolozsvári temetők Felső-Tisza-vidéki kapcsolatai arra mutatnak, hogy a 10. század első felében az ottani fejedelmi központ terjesztette ki hatalmát e térségre. Ez a lépés szerint egyértelműen a sókitermeléssel állhat kapcsolatban, nem pedig a letelepedés szándékával. Ezért jelentős telepítésekkel ebben a korszakban GÁLL szerint nem számolhatunk (2014: 86). RÉVÉSZ kiemeli, hogy a 10. század első felében csak szigetszerű magyar betelepülés történhetett Észak-Erdélybe (Kolozsvár környéke), Dél-Erdélyben az egységes lelethorizontot alkotó, a Maros mentén Dévától Marosgombásig érő magyar temetők a 10. század középső harmadának vége felé indulhattak meg. Hangsúlyozza, hogy a Maros alföldi szakaszát kísérő sűrű, 10–11. századi települési tömb Aradon túl, Őthalomnál megszakad. Kelet felé az első honfoglalás kori magyar temető Déván került elő, ezt követi Szászváros, Maroskarna-B, majd a tömb keleti szélén, a Küküllő és az Aranyos torkolata közötti Maros-szakaszon Magyarlapád, Marosgombás temetői és Gyulafehérvár temetői (Gyulafehérvár: Császár forrása, Mentőállomás, Brândușei utca). Ezek kezdetei a 10. század második felére tehetőek (2013: 610–614). A magyarság késői megtelepülésére a Maros mentén (és a „kalandozó” hadjáratokban történő részvétel hiányára) utalnak RÉVÉSZ szerint az itteni 10. századi temetőkből hiányzó méltóságjelvények, nemesfém díszek, nyugati, arab és bizánci pénzek, illetve az, hogy nincs női lovas vagy lószerszámossal temetkezés. Megjelennek az Al-Duna vidékéről és a Kárpátoktól keletre ismert, korábban besenyőkhöz kötött tárgytypusok, a Köttlach-kultúra egyes tárgytypusai. Utóbbiak a Kárpát-medence más részein, a Partiumban és a Bánságban is, de másutt is, egyes települési gócból ismertek, s RÉVÉSZ szerint belső áttelepítések nyomai lehetnek (2013: 615–616). GÁLL ERWIN a 10. század első két harmadából Észak-Partiumból és Észak-Erdélyből előkerült lovas-fegyveres

temetők erős Kijev környéki kapcsolatait hangsúlyozza (Bihar: Somlyóhegy; Kolozsvár: Zápolya, Kalevala és Szántó utca; Zilah: Pálvár; Szalacs). Dél-Erdély temetőiben szerinte vannak nyomai a 10. század elején a klasszikus honfoglaló kultúra megjelenésének (Gyulafehérvár: Vár), de a nagy temetők csak a 10. század második harmadában-közepén indulnak (Gyulafehérvár: Brandusei utca, Császár forrása, Mentőállomás III.; Marosgombás, Magyarlapád, Szászváros). A Brândușei utcai temető egészében és a mentőállomási temető részben helyben talált vagy betelepített, de nem steppei eredetű népességé (GÁLL 2013: 816–817, 2014: 86).

Településtörténeti szempontból igen fontos lehetőségre figyelmeztet GÁLL ERWIN, aki a dél-erdélyi leletanyag egyes elemei, így a Kárpát-medencéből ismeretlen egytagú és csontból készült oldalpálcás zablák, illetve a hurkos fülű, trapéz alakú kengyelek alapján felveti egy újabb 10. századi keleti migráció lehetőségét (2014: 88). A dél-erdélyi magyarság tehát akár közvetlenül a Déli-Bug–Dnyeper vidékről is érkezhettek a 10. század dereka táján Erdélybe.

Az észak-erdélyi és a Felső-Tisza-vidéki klasszikus honfoglaló temetők szoros kapcsolatait mutató régészeti eredmények természetesen nem alkalmasak a honfoglalás útvonaláról szóló vita eldöntésére, jóllehet a vereckei útirány valószínűbbnek látszik, az észak-erdélyinél sokkal jelentősebbnek látszó Felső-Tisza-vidéki megtelepülés feltehető elsőségét tekintetbe véve. Ugyanakkor az Erdély területén keresztül történő beköltözés sem feltételez azonnali vagy viszonylag gyors magyar megtelepülést a térségben, az Erdély keleti széléin szórványosan előkerült honfoglaló magyar leleteket többen 10. század eleji őrállomásokként értelmezték, de a leletanyag nem bizonyítja a magyarok ekkori megjelenését (RÉVÉSZ 2013: 618–619).

A régészeti módszerekkel kirajzolódó kolozsvári és gyulafehérvári, időben egymást követő hatalmi központokat történeti oldalról a Gyulák székhelyéről kialakult vita kapcsolja össze, szorosan kapcsolódva a 10. századi dél-erdélyi bulgár jelenlét kérdéséhez is. A történeti kutatás a magyar krónikák nyomán az erdélyi gyulák székhelyét hagyományosan Gyulafehérvárra helyezi. Eszerint az eredetileg Pannóniában megtelepült Gyula vezér egy vadászat közben lelte fel Erdélyben egy nagy római város romjait, amely feltehetően a római Apulum, a későbbi magyar Gyulafehérvár lehet (SRH. 1: 290–291). BÓNA a magyar katonai hatalom (szerinte a Gyulák kísérete) (gyula)fehérvári megjelenését a 10. század második felére–utolsó harmadára teszi, a Gyulafehérvár környéki temetőknek erre az időszakra utaló leletanyagára hivatkozva, amit az újabb kutatás is elfogad (1986: 203, 219; vö. RÉVÉSZ 2013: 613–614). A kutatás a fenti adatokat összekapcsolva a Gyulák hatalmi központját a későbbi Gyulafehérvár térségében keresi (GYÖRFFY 1977: 61, 163, 168–171, BÓNA 1986: 203, 219).

E nézettel szemben merült fel az a lehetőség, hogy a Szent István harmadik hadjáratában legyőzött, a krónikaváltozatokban Géza fejedelem idején a Gyulákkal kapcsolatban feltűnő, dunai bulgár főember, Keán hatalmi központja kereshető Dél-Erdélyben, míg a Gyulák székhelye Észak-Erdélyben lehetett (KRISTÓ 1993a: 19). KRISTÓ elképzelését nem fogadták el széles körben, jóllehet — mint láttuk — a kolozsvári 10. század eleji magyar hatalmi központ szintén egy római *colonia*, *Napoca* szomszédságában jött létre. Ennek kapcsolatát a Gyulákkal abban az esetben zárhatnánk csak ki, amennyiben egyértelműen bizonyítást nyerne a korai magyar nagyfejedelmi központnak a Felső-Tisza-vidékre lokalizálhatósága (RÉVÉSZ 1991, 1996). A kolozsvári honfoglaló temetőknél ugyanis a Felső-Tisza-vidék felé, míg a dél-erdélyi temetőknél a Körös–Maros közének honfoglaló temetői irányába mutatnak a kapcsolatai (GÁLL 2009, 2014: 88, RÉVÉSZ 2013: 605–608, 610–614), így népességük származása is ezekben az irányokban kereshető. BÓNA a Gyulák egyik korai szálláshelyével hozta kapcsolatba az alföldi Gyula város közelében előkerült gazdag honfoglaló magyar temetőket (Muszka: Szőlődomb; Sikló, Gyulavarsánd: Laposhalom) (1986: 211). A Gyulák 10. század közepe előtti szálláshelyét valóban kereshetjük itt, hiszen a hagyomány is Pannóniában tudja Gyula eredeti lakóhelyét (Kézai cap. 29. SRH. 1: 166), a *Pannónia* név pedig a 11. századra az *Ungaria* név szinonimájává vált (VESZPRÉMY 1994). Egyelőre azonban a Gyulák erdélyi központjának elhelyezkedése bizonytalannak látszik.

RÉVÉSZ szerint a gyulafehérvári temetők jelenleg ismert leletanyagában nem tükröződnek egy olyan 10. századi központ nyomai, mint amilyen a Gyulák erdélyi központja lehetett. Szinte teljesen hiányzik e temetőkből a bizánci kapcsolatra utaló tárgyi hagyaték is, éppígy hiányoznak a kereszténységre utaló nyomok. Ugyanakkor kiemeli azt is, hogy a nagy gyulafehérvári temetők közzététele talán segíthet e probléma tisztázásában. RÉVÉSZ említi KRISTÓ felvetését a Gyulák központjának észak-erdélyi lokalizációjáról is, azonban ismertetése szerint Dobokán nem számolhatunk sem magyar jelenléttel, sem jelentősebb központtal a 11. század előtt (2013: 617).

Jóllehet KRISTÓ nézetét a magyar honfoglalás után is fennmaradó dél-erdélyi bulgár uralomról szintén nem fogadta el a kutatás, azonban az újabb régészeti állásfoglalások — amint fentebb láttuk — mégsem zárják ki ezt a lehetőséget. Könnyen lehetséges, hogy Keánnak és testvérének, Kulannak a krónikában megőrzött története az erdélyi dunai bulgár hatalmi zóna magyar kézre kerülését örökíti meg. Valamelyik 10. század eleji, még a török *kán* címet (is) viselő dunai bulgár uralkodó testvére vagy közeli rokona képviselhette annak hatalmát Erdély déli részén. A köztük támadt viszály gyengíthette meg a bulgár pozíciókat Erdélyben, Kulan örököse, Beliud valószínűleg a legközelebbi magyar főember, az akkor még talán a Dél-Alföldön regnáló Gyula védelme alá helyezhette magát. A

krónika tanúsága szerint közeli viszonyban lehettek, hiszen Beliud házasságot tudott közvetíteni a Gyulák és az Árpádok között.²⁰ A régészeti adatok is a bulgárok békés meghódolására és magyar uralom alatti továbbélésére mutatnak (RÉVÉSZ 2013: 613–614). Ugyanakkor a honfoglaló lovas-fegyveres réteg régészeti hagyatékának megjelenési időpontja Dél-Erdélyben bizonytalan, halvány jelei vannak annak, hogy e népesség a 10. század első felében Dél-Erdélybe került, ám jelentősebb népmozgást csak a 10. század közepétől-második felétől tehetünk fel (GÁLL 2014: 88).

Ugyanakkor a magyar államalapítás időszakában már aligha számolhatunk dunai bulgár uralommal Dél-Erdély területén, hiszen éppen a korábbi bulgár hatalmi központ, Gyulafehérvár környezetében jelennek meg a 10. század közepétől a honfoglaló magyarság temetői. A Szent István ellenfeleként feltűnő Keán így aligha lehetett egy önálló erdélyi bulgár entitás vezetője. A kutatók többsége a szent királynak a magyar krónikák által nem ismert, bizánci szövetségben lezajlott, az első bolgár birodalom utolsó fővárosa, Ochrid ellen irányult hadjáratával azonosítja a Keán elleni hadjáratot (erre lásd KRISTÓ 1993a: 18). Ennek a lehetőségnek lényegében csak a krónika azon közlése mond ellent, mely szerint a király Keán helyébe rokonát, Erdőelvi Zoltánt állította helytartóként (SRH. 1: 315–316). Itt nyilván csak Dél-Erdélyről lehet szó, azonban a Gyula és a Keán elleni hadjárat leírásának nyilvánvaló összekeveredése megengedi azt a kézenfekvő magyarázatot, hogy a királyi rokon valójában a Gyula helyére került Dél-Erdélyben, amellyel az ellentmondás megszűnik.²¹ E tekintetben fontos észrevétel, hogy a gyulafehérvári 11. századi nyugati típusú vallási-politikai központ egyértelműen 10. századi struktúrákon alapult (GÁLL 2014: 93).

GÁLL ERWIN szerint a 10. századi magyarság az Erdélyi-medence keleti felét nem tartotta uralma alatt, mivel tipikus lovas-fegyveres temetőt nem ismerünk a Marostól és a Kis-Szamosztól keletre. A Kis-Szamos medencéjét gyakorlatilag lefedik a 7–9. századra keltezett települések, illetve hamvasztásos temetők. GÁLL BÓNÁHOZ hasonlóan ezek felső kronológiai határát a 9. helyett a 10. századra

²⁰ Géza Beliud közvetítésével vette feleségül Gyula leányát, Saroltot. Beliud apósa Kulan földjét birtokolta, akinek testvére, Kean elleni harcát segítette (SRH. 1: 291).

²¹ Ahogy a korábbi krónikakutatás, úgy KRISTÓ is jelzi a Keán legyőzéséről szóló tudósítás zavarát, összekeverését a gyula elleni hadjáratával (1993a: 21–22). A szöveg, miután beszámol Keán kincseinek megszerzéséről, Erdőelvi Zoltán helytartóságáról és a kincznek a (székes)fehérvári egyháznak történő adományozásáról, hirtelen fordulattal a gyula által bűnös módon megszerzett kincznek tulajdonítja az egyház többszöri leégését. A gyula legyőzéséről beszámoló fejezet csak földjének gazdagságáról szól, kincseinek megszerzéséről nem, így logikus, hogy a folytatás tévedésből kerülhetett a Keánról szóló következő *caputba*, Erdőelvi Zoltán közbe szúrt említésével együtt. Miután a Keán története után következő *caputban* az óbudai egyház donációjáról van szó Keán kincseiből, világos, hogy a fehérvári egyház valójában a gyula kincseit nyerte el (SRH. 1: 315–316).

teszi, amint az más régiók esetében ismert a 10., sőt a 11. századból is. Úgy véli, hogy a Kolozsváron szigetszerűen megtelepedő honfoglalók integrálták ezt a legyőzött népességet gazdasági-politikai-katonai struktúrájukba (2014: 86–88). GÁLL szerint a 10. század különböző időszakaira keltezhető lovas-fegyveres honfoglaló magyar temetők és a hibásan 7–9. századra datált hamvasztásos és birituális nekropoliszok földrajzilag egymást kiegészítő területeken helyezkednek el, így szerinte a Maros felső völgyében, a Nagy-Szamos és a két Küküllő völgyében a 10. században szláv népesség élhetett, amit a helynévanyag is megerősít (2014: 88–89). Már az erdélyi avar törzsterületen belül is kimutatható a csontvázasan temetkező steppei eredetű népesség (avarok, ogur csoportok) és a hamvasztásos rítusú szlávok birituális temetői, együttélése, a Maros középső szakaszán, a Sebestől az Aranyos torkolatáig, illetve a Nagy-Küküllő mentén (Szászsebes, Gyulafehérvár-II., Oláhgorbó, Berve, Tordos, Marosújvár, illetve Kisselyk, Mihályfalva, Medgyes, Nagyekemező, Baráthely és Segesvár) (i. m. 87, 2. kép).

A dél-erdélyi honfoglaló temetőkben nyugvókon van nyoma az erős fizikai megterhelésnek, szemben az észak-erdélyi temetőkkel, így itt GÁLL szerint a helyben találtakkal történő munkamegosztás is valószínűsíthető. Nehezen megállapítható a meghódított népesség asszimilációjának gyorsasága. A 10. század első két harmadából ismerjük különálló temetőjüket Gyulafehérváron a Brândusei utcában, ugyanott a Mentőállomás és Császár forrása temetőiben párhuzamosan temetkeztek a honfoglalókkal. GÁLL úgy véli hogy „a 9. századi bolgár uralom során Erdélybe került bulgár-törökség és a hamvasztásos temetkezésekről a csontvázás temetkezésekre áttérő népeiségről beszélhetünk (ezt a tényt támaszthatja alá a Gyulafehérvár környékén jelentős mennyiségben előkerülő szláv helynévanyag is)” (2014: 88). Ugyanakkor a bolgár kutatás a földrajzi közelség szempontjából leginkább érdekes Északnyugat-Bulgária vonatkozásában a 9. század végére helyezi a hamvasztásos temetkezés felhagyását, annak lehetséges okait azonban bizonytalanak látja (pl. a kereszténység felvétele) (STAYKOV 2019: 311).

GÁLL szerint Erdély a 10. században a magyarság számára periferikus jellegű volt: „az Erdélyi-medencében csak szigetszerűen ismertek honfoglalás kori temetők, tehát nem masszív magyar köznépi betelepítésekről, hanem más jellegű hódításról (sószükséglet) [...] beszélhetünk” (2014: 93).

A jelek szerint a magyarság tömeges erdélyi megjelenése a Gyulák 11. század eleji legyőzése utáni időszakra tehető. RÉVÉSZ LÁSZLÓ elveti a BÓNA által rajzolt képet a magyar köznép két lépcsőben, a 10. és 11. században történt betelepüléséről Dél-Erdélybe. Úgy látja, hogy az érintett várfalvai és más hasonló temetőkben (Marosnagylak, Vajdahunyad, Gyulafehérvár: Poklisa, Vadászok utcája) kimutatott 10. századi köznépi réteg sírjai a párhuzamok alapján valójában legkorábban a 10–11. század fordulójára keltezhetők (2013: 609–610, vö. BÓNA 1986: 217–218). GÁLL ERWIN is úgy vélekedik, hogy a várnépi és falusi nagy temetők

a 11. század elején indulnak (Hegyközszentimre, Várfalva, Marosnagylak, Gyulafehérvár: Poklisa, Vajdahunyad). A 11. század elején nagy betelepítésekre mutat az új típusú temetők megjelenése a várak környékén, amelyeket a templom körüli temetők 11. század végi megjelenéséig használtak (2013: 817).

7. Közvetítés — szlávok vagy törökök?

KNIEZSA ISTVÁN elemzése szerint a legnagyobb vizek ősi nevei (*Tisza, Szamos, Körös, Maros, Ompoly, Olt, Temes*) mellett a bizonytalan eredetűeken (*Iza, Mára, Zazar, Miszt, Tasád, Tőz, Abrud, Sztrigy, Barót, Barca*) kívül a magyarba átvett nevek a szlávból származnak (*Ilosva, Beszterce, a három Lekence, Lóna, Tur, Kraszna, Torockó, Orbó, Kovászna, Cibin, Cserna*), így minden valószínűség szerint az ősi neveket is a szlávok közvetíthették a magyaroknak. Ugyanakkor kiemeli, hogy igen nagy számban vannak magyar eredetű víznevek is (pl. *Sajó, Nádas, Almás, Egregy, Szilágy, Lápos, Berettyó, Sebes, Aranyos, Nyárad, Fekete-ügy, Berekszó, Néra*), emellett „a vízbőségüknél és hosszúságüknél fogva jelentős folyók nevei is” nagyrészt magyar eredetűek (1943: 64). Az aránylag sok ismeretlen eredetű víznév (az *Iza, Mára, Zazar, Tőz, Abrud, Barót, Hortobágy, Tatrang, Barca, Nadrág, Bega, Krassó* neveket említi) „arra mutat, hogy itt a magyarság előtt még valami más ismeretlen nép jelenlétét is fel kell tételeznünk” (1943–1944: 117).

Fontos felismerése ugyanakkor KNIEZSÁNAK, hogy Erdélyben „szláv eredetű nevek csupán csak a harmadrangú, jelentéktelenebb vizeknél találhatóak, míg a másodrangú vizeknél (a főfolyók legnagyobb mellékvizeinél) szláv eredetű nevek alig fordulnak elő. Ezek ugyanis — néhány még megfejtetlen nevet kivéve — mind a magyarból valók.” (1943–1944: 117). Szláv eredetűnek mondja a *Beszterce, Kraszna, Ilosva, Lekence, Deberke, Dézna, Torockó, Berzava, Cserna*, magyarnak pedig a *Sajó, Kapus, Nádas, Lápos, Almás, Egregy, Szilágy, Berettyó, Ludas, Aranyos, Nyárad, Sebes* és a *Fekete-ügy* nevét. A helységneveket vizsgálva is kiemeli, hogy „szláv eredetű nevek nagyobb számban az Erdélyi Medence szélein, a hegyvidékek és síkságok határvonalán, kisebb folyóvölgyekben, valamint mocsarak szélén találhatóak, míg a Nagy-Alföldön és a szintén steppe jellegű Mezőségen alig fordulnak elő. A folyónevekkel együtt ezek is világosan bizonyítják, hogy a szláv lakosság Erdély területén a honfoglalás korában igen csekély számú lehetett, az is csak bizonyos kisebb területeket szállt meg, míg a terület túlnyomó része lakatlan lehetett.” (i. h.). Ez a megállapítása erősen árnyalja az ősi víznevek általa feltett szláv nyelvi közvetítését, hiszen a magyar nyelvbe átkerült szláv víznevek keletkezési időpontja nyelvi alapon meghatározhatatlan, azok akár a magyar honfoglalást követően is létrejöhetnek.

Mindemellett az újabb kutatás is úgy vélekedik, hogy az ősi vízneveket elsősorban szlávok adhatták át a magyaroknak. Az „ókorból adatolható, ősi indoeurópai (másutt óeurópainak is mondott) eredetű víznevek: *Garam, Morva, Tisza,*

Maros, Duna, Dráva stb. Szintén indoeurópai (VII. század előtti, preszláv) eredetűek, de csak a középkorból vagy későbből adatolhatók az *Árva, Hernád, Iza, Zsil, Lajta, Mura* stb. vízneveink. Az ide tartozó nevek etimonjai többnyire nem azonosíthatók pontosan valamely ismert nyelvből, s a nevek közvetítésében a szláv nyelveknek fontos szerepük lehetett.” (HOFFMANN 2003: 228). HOFFMANN ISTVÁN szerint az a gyakori jelenség, miszerint az idegen, többnyire szláv eredetű víznevekkel jellemezhető területeken a településnévanyag sokszor magyar, kizárólag azzal magyarázható, hogy a településnevek az ember által létrehozott objektumokhoz kapcsolódnak, és a hely birtoklását is igazolják, míg a természeti környezet nevei ilyen szempontból kevésbé érzékenyek, egyszerű használatbavétel útján is átvehetők. Az idegen nyelvből átvett víznevek így csak a magyar megtelepülés időszakára bírnak tájékoztató értékkel a helyben találtak nyelvi-etnikai viszonyaira nézve, a későbbi századokra már nem (HOFFMANN 2010: 215, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2017: 18–21, 2018: 117–127).

A történeti és a nyelvészeti kutatás alig veszi számításba török nyelvű csoportok jelenlétét a honfoglalás kori Kárpát-medencében, lényegében nem számol befolyásukkal a magyar nyelvre. A magyar honfoglalást megelőzően évszázadokon át állandó török jelenlétet figyelmen kívül hagyva, nagyobb szláv bevándorlásokat feltételeznek a Kárpát-medencébe (BÓNA 1999: 184–186). SCHÜTZ ISTVÁN joggal hangsúlyozza, hogy a római uralomnál több mint egy évszázaddal hosszabb, 267 éves gepida uralom Dáciában nem múlhatott volna el nyomtalanul a sokak által feltett dákoromán nyelv és etnikum felett (1990: 468). Ugyanez igaz a valóságban is fennmaradt, feltehetően dák eredetű őseurópai víznevek esetében is, a szláv betelepülést időben megelőző iráni és germán, illetve a szlávokkal időben párhuzamos avar-török névhasználatukkal mindenképpen számolnunk kell. Úgy tűnik, hogy ennek nyoma maradhatott a magyar nyelvbe átkerült víznevek egy részénél.

Az újabb névtani kutatás már számol a térség nem szláv nyelvű népeinek szerepével a víznevek áthagyományozódásában. GOTTFRIED SCHRAMM a korai görög és latin forrásokban hím- vagy semleges nyelvtani nemre utaló végződésű megjelenő víz- és településnevek *-a* végződésűre módosulását (*Tissos > Tisa, Savus > Sava, Colapis > Kupa, Strymon > Struma, Ragusium > Ragusa*), amit például MELICH JÁNOS is a szlávokhoz kötött, az *-a* záróhangnak a 3–4. századból adatolt megjelenése miatt inkább a helyi „barbár” nyelvekhez kapcsolja (SCHRAMM 1981, idézi MAKKAI 1987: 81–82). A Duna mentén és az Észak-Balkánon korábban feltett keleti trák és nyugati illír nyelvek helyett az 1980-as évektől más, biztosan indoeurópai nyelvek jelenlétével számol a nyelvészeti kutatás. SCHRAMM úgy véli, hogy i. sz. 800 tájára a görög, latin, germán és a szláv nyelvekben a bevándorló észak-iráni szarmaták (jazigok, roxolánok) nyelvi hatása idézhette elő a folyónevek végződésében is megjelenő „másodlagos *-a*”

kialakulását (idézi MAKKAI 1987: 82). A 6. század közepén JORDANES gót történetében már a *Tisia*, *Grisia*, *Marisia*, *Tibisia* és *Aluta* névalakok jelentkeznek. SCHRAMM szerint a magyarba szláv közvetítéssel kerülhettek ezek a nevek, ez azonban — amint arra MAKKAI joggal figyelmeztet — azt jelentené, hogy a síkságok elnéptelenedtek, az *-a* végződésű alakok pedig a soha nem romanizált hegyvidéki területeken maradtak volna fenn. A Duna–Tisza közötti terület egyik térséggel sem volt kapcsolatban, mégis részt vett a másodlagos *-a*-t produkáló szarmata nyelvi fejlődésben (1987: 84). Ugyanakkor a szlávok által lakott térség számos folyójának neve (*Seret*, *Prut*, *Dniestr*, *Dniepr*, *Don*) nem rendelkezik *-a* végződéssel (i. m. 82). SCHRAMM-ot követve az újabb kutatás már számol a Kárpát-medence vízneveinek iráni nyelvi közvetítésével a szláv nyelvekbe, ami a Nagyalföldet sűrűn megtelepülő szarmata népesség ismeretében történetileg kétségtelenül megalapozott eljárás. ALEKSANDAR LOMA úgy véli, hogy a preszláv **Tīša* névalak *-s-* hangja a szarmata (jazig) nyelvben jellemző *s > š* változás során alakulhatott *-sz-* hanggá. LOMA szerint az ókori *Sāvus* név szlaviczizált alakja, a szerb-horvát *Sáva* alak hosszú magánhangzóját szintén szarmata közvetítés magyarázhatja. Álláspontja szerint a *Száva*-t az irániak az *Al-Duna* felső szakaszának tekintve *Fekete (Nyugati)-Duná*-nak nevezhették (oszét *saw* ’fekete’, JORDANES-nél *Aqua Nigra*), azonosítva azt a folyó hasonló hangzású ókori nevével (2018: 71–72). HARALD BICHLMEIER a *Száva* nevének előzményeként egy ősidg. **sh₂eu-o-/*sh₂ou-o-* > óeur. **sauo-* alakkal számol. A *Dráva* nevét pedig egy ősidg. **drou-o-* alakból származtatja. A két folyónévben megjelenő hosszú magánhangzót leginkább egy eredetileg nyílt szótagban álló rövid magánhangzó megnyúlásával tartja magyarázhatónak egy újlatin nyelvben (2017: 55–56). Ugyanő a *Rába* kelta eredetű nevének a szlávba és a magyarba kerülését is egy újlatin nyelv közvetítésével magyarázza, **Rāva*, illetve **Rāva* alakban. Szerinte a 8–9. századi ófn. *Rab/pa*, *Hrab/a* formák nem lehetnek a szláv és a magyar forma alapjai (i. m. 58–59). A térséghez földrajzilag legközelebbi ismert újlatin nyelv a dalmát, de talán számolhatunk a jóval közelebb található avar kori Keszthely-kultúra feltehetően részben újlatin nyelvű népességének közvetítésével is.

BENKŐ LORÁND fontos észrevétele szerint a *Szamos*, *Körös*, *Maros*, *Temes* és *Karas* víznévcsoport végződésének azonossága az ezek környezetében „valamikor élt nép, illetve nyelv egymással összefüggő névadásának következménye lehet” (1984: 398). MELICH JÁNOS pedig azt állapította meg, hogy a *Temes*, *Körös*, *Karassó*, *Küküllő*, *Szamos* és *Tisza* neve a török, pontosabban a csuvasos (bulgár-) török nyelvből kerülhetett a magyarba (1925–1929: 51–63).

A *Tisza* neve a 10. század közepi (11. század végi másolatban) a DAI-ban *Titza* alakban szerepel (MORAVCSIK 1984: 48, vö. még GYÓNI 1943: 138, TÓTH S. L. 2016: 397–398). A már a 6–7. századból *Tisia* néven ismert folyónév MELICH szerint a barbár nyelvi *Tiza* (*Tisza*) alak latinosítása lehet. Az eredeti

Patiszosz, *Tiszosz* név thrák-dák eredetű, amely a gótban és gepidában **Tissas* lett, ebből pedig egy nyugati germán nyelvben (5. századi langobardok?) **Tisa*. Ezt tartja MELICH a legkifogástalanabb magyarázatnak. Az avar és a csuvasos török nyelvbe változatlanul kerülhetett e név, majd onnan a magyarba, abból pedig a szlávba (1925–1929: 64–69). KNEI ZSA szerint viszont a *Tisza* neve szláv közvetítéssel kerülhetett a magyarba, a MELICH által feltett csuvasos (bulgár)-török közvetítést azon az alapon veti el, hogy ilyen népesség nyomát a Tisza vidékén eddig nem sikerült igazolni (1943: 31). Mint láttuk, KNEI ZSA ezen álláspontja mára történeti és régészeti szempontból is teljességgel elavult, a Tisza és mellékfolyói környezetében joggal valószínűsíthető steppei eredetű csuvasos török nyelvű lakosság az avar kor folyamán. KISS LAJOS szintén a szláv közvetítést tartja elfogadhatónak, a csuvasos (bulgár-) török közvetítést teljesen valószínűtlennek véli. Álláspontját azonban ugyancsak a mára elavult, török nyelvű népesség jelenlétét a honfoglalás idején elvető történeti elképzelés alapján fogalmazza meg, amelyre a *Maros* nevének etimológiája kapcsán hivatkozik részletesen (1999a: 151).

A *Szamos* neve 239-ből *Samus*, 1297-ből *Zamus*, vagyis *Szamus* alakban ismert. MELICH szerint a *Samus*, *Gris*, *Maris*, *Tibis* nevek mind indogermán, thrák-dák eredetűek, ott megvolt a nominatívusi *-s* formáns. A legrégebbi idegen alakok *-sz* végűek, de a magyar alakok *-s*-re végződnek. Szláv átadó nyelvvel egyik esetben sem számolhatunk, mert adataink vannak arra, hogy az indogermánból a szlávba került ilyen végződésű szavak végződése az ősszlávban eltűnt. A gótban és a gepidában viszont volt *-s* szóvég, innen a török nyelvekbe, hunba, avarba, csuvasos törökbe kerülhettek e nevek. A török nyelvekben is van *-š* és *-sz* szóvégződés. A csuvasos törökben *Samus*, *Maris*, **Kris*, **Timis* alakok lehettek, *-sz* végződéssel. A magyarba kerülve az *Egres*, *Nádas*, stb. nevek analógiás hatására vehették fel az *-s* szóvégződést (MELICH 1925–1929: 51–63). KISS LAJOS vélhetően szintén történeti alapon valószínűsíti a *Szamos* nevének szláv közvetítését a magyarba (1999a: 151).

A DAI 10. századi eredetű szövegében *Morésés* alakban szereplő *Maros* nevet (MORAVCSIK 1984: 48, GYÓNI 1943: 138, TÓTH S. L. 2016: 397–398) KISS LAJOS szerint a magyarba egy szláv **Morišb* közvetíthette, a folyónév végén, a *Szamos*-hoz, *Temes*-hez hasonlóan már a római korban is *š* hangzó állhatott, amelyet a görögök és a latinok is csak *s*-szel tudtak jelölni. Igen érdekes okfejtése szerint ez azért bizonyos, mert ha *-s* hangzó állt volna a nevek végén, annak a szlávban el kellett volna maradnia. E helyen MELICH-et cáfolva zárja ki az utóbbi esetben szóba jöhető bulgár-török (helyesen csuvasos török) közvetítést, amelyet történetileg hibásnak vél (1999a: 150). KNEI ZSA kizárólag nyelvi alapon vizsgálja a kérdést, nem lát kizáró indokot arra nézve, hogy a *Tisza* mellékfolyóinak *-s* végződése ne lehetne eredeti, így szerinte nincs akadálya a szláv közvetítés feltételezésének. Hangsúlyozza, hogy a bulgár-török (csuvasos török) közvetítés feltevéseit

MELICH csak egy eredeti -sz végződés feltételezése következtében látta szükségesnek (1943–1944: 116). Valójában azonban történeti-régészeti alapon elsősorban éppen hogy az Alföldet nagyszámban benépesítő avarság névhasználatára és névközvetítésére valószínűsíthető, az elsősorban ugyanitt megtelepülő magyarsághoz aligha a távoli hegyvidékeket szórványosan benépesítő szlávoktól kölcsönözhetette az Alföld folyóneveit. Természetesen ezeket időben párhuzamosan az Alföld peremén élő szláv csoportok révén is megismerhette, de ezek kizárólagos közvetítését kifejezetten történetitlen lenne feltételezni.

A Körös a 6–7. századi adatokban *Gris(ia)*, *Gres(ia)* alakban szerepel, de a 10. században a DAI szövegében már *Kriszosz* alakban olvasható (vö. MORAVCSIK 1984: 48, GYÓNI 1943: 138, TÓTH S. L. 2016: 397–398). MELICH szerint a magyarban ekkoriban volt *g* hang, a közvetítő nyelvben viszont nem. Ilyen nyelv a török, Krum dunai bulgár kán neve is *kr* hangkapcsolattal kezdődött a dunai bulgárok csuvasos török nyelvében (1925–1929: 22–25). KNEZSA nem látja biztos hangtani kritériumát annak, hogy a Körös név szláv közvetítéssel került volna a magyarba. „E három folyót egy névvel és megkülönböztető jelzőkkel (*sebes, fekete, fehér*) csakis a folyók összefolyásának területén nevezhették el és e három folyó azonos nevét csak olyan nép terjeszthette el, amely az Alföldön a folyók forrásvidéke felé terjeszkedett.” (1943: 40–41). Lázár deák 1528 előtt készült térképén a Sebes-Körös *Keres fl*, a Fekete-Körös *Feketekeres flu*, a Fehér-Körös *Fekher keres fl* alakban olvasható (KISS M. 2015: 11–12). Eszerint a Sebes-Köröst tekinthették a középkorban a vízrendszer fő ágának, a KISS MAGDALÉNA által feltett, gyors, hegyi vízfolyásra utaló **kr-* [*krioklyš*] ’vizesés’ etimon is megfelel a magyar *Sebes* melléknévben is megjelenő tulajdonságának. A három folyóág egymástól távoli forrásvidéke valószínűsíti, hogy *Körös* nevük közös szakaszukról, a ma *Hármas-Körös* néven ismert torkolati szakaszcsoportról vonódhatott a két kisebb folyóágra. A főág, a *Sebes-Körös* neve így módon a hegyvidéki szláv lakosságtól is eljuthatott a magyar nyelvhasználók körébe, neve pedig már a magyar nyelvhasználók által is átvonódhatott a másik két forráságra. Ugyanakkor a Tisza mentének avar kori, vélhetően főleg török nyelvű lakosságának névhasználatával is számolnunk kell, és az a tény, hogy a Fehér- és a Fekete-Körös gepida elnevezései (*Gilpil*, *Miliare*) ismereteink szerint nem jutottak el a magyarsághoz, elképzelhetővé teszi, hogy a három Körös-ág síksági nézőpontú közös elnevezése már az avar korban kialakult.

A *Temes* neve a 6–7. századi adatokban, Jordanesnél és a Ravennai Névtelen-nél *Tibis(ia)* latinosított alakban látható, akkori barbár nyelvi alakja tehát *Tibis* volt. A 10. században már a magyarból származó *Timiszis* szerepel a DAI szövegében (vö. MORAVCSIK 1984: 48, GYÓNI 1943: 13, TÓTH S. L. 2016: 397–398 *Timésés*). A magyarba tehát olyan nyelvből kerülhetett, amely megőrizte a szóvégi *s*-et, és a hangzóközi *b*-ből *m*-et formált. MELICH szerint az ószláv nyelv nem őrizte meg sem az *s*, sem az *sz* végződést, a törökben viszont gyakoriak az

ilyen végű szavak, és szintén gyakori a hangzóközi $b > m$ változás (lásd MELICH 1925–1929 példáit, ezenkívül BERTA 2001: 33–44). Ennek alapján MELICH úgy látja, hogy az átadó egy csuvasos típusú török nyelv lehetett. A *Temes* (*Tibisis*, *Tibisia*) nevében a $b > m$ változás KISS LAJOS szerint a trákban vagy egy török nyelvben mehetett végbe, s a magyarba egy szláv **Тѣмишѣ* 'sötét folyó' értelmű névforma kerülhetett (1999a: 151). KNEZSA nem ismer a románban példát $b > m$ változásra, a trák pedig kronológiai okokból zárható ki, a 10. század előtt számos adat van a $-b$ -s alakra, az m -es alak pedig csak a 10. században tűnik fel (1943: 57–58). A $b > m$ változás mindennek alapján jó eséllyel egy török nyelvben történhetett meg, a 10. században vagy kevéssel előbb.

A névtani kutatás a szláv *Dunaj* névből származtatja a magyar névalakot, amely a magyar kölcsönzés után a *Dunaj* ~ *Duná* ~ *Duna* változatok között ingadozhatott (PÓCZOS 2018: 396). LOMA szerint a helyi szláv *Dunaj* alakot a magyarok melléknévként értelmezték (**Dunai*), és ennek következtében maradt el a szóvégi $-j$ hang (2018: 68). A szláv *Dunaj* alak jelenhet meg Sefer Yosippon 950 körüli észak-itáliai eredetű leírásában is, *dwnyy* formában (RÓNA-TAS 1983: 132). A 10. században a kazárok azonban a *Dūnā* alakot használták, amint arról József kazár uralkodó levele tanúskodik (ZIMONYI 2005: 199–200, GOLDEN 1992: 246). A kazár névalak aligha származhat a Duna-medencében frissen megtelepült magyaroktól, inkább a név török nyelvi (dunai bulgár, avar) közvetítésére gondolhatunk, akiktől a magyarok is átvehették, akár egyidejű szláv közvetítés mellett. A *Duna* nevének ma használatos alakjait (*Donau*, *Dunav*, *Dunaj*, *Duna*) VÉKONY GÁBOR egy gót *Dōnaws* formára vezeti vissza, amely 400 körül adatolt (*Dunawis*). Ebből szerinte szabályosan alakult a bolgár és szerb *Dunavŭ* míg a többi szláv nyelv *Dunaj* alakja szerinte a szóvégi $-v$ hangot γ hanggal helyettesítő csuvasos törökből származhat (1989: 237–238).

Egykori török nyelvű népesség jelenlétét bizonyíthatja török etimonnal rendelkező víznevek feltűnése a Kárpát-medence több régiójában is. A *Karassó* folyónév Baranya, Verőce, Krassó-Szörény és Szatmár megyék területén is előfordul. A törököknél a *kara* + *šuy* összetétel gyakori víznév, az \acute{s} és a szóvégi $ó$ csak a csuvasos törökből magyarázható. A baranyai *Karassó* magyar *Fekete-víz* neve is adatolt, MELICH szerint ez arra utalhat, hogy ott a magyar és csuvasos török kétnyelvű lakosság hosszabb ideig együtt élhetett (1925–1929: 25–29). Az erdélyi *Küküllő* neve MELICH szerint nem származhat egy magyar 'Kökényes folyó' jelentésű **Kükül-jő* összetételből, mert a nyelvtörténeti adatok nem ismernek ilyen formát, az $l+j$ sem vonódhatott össze ll -é. Jól magyarázható viszont a török *Kükelek*(γ) köznévből, amely a török *kök* szó kicsinyítő képzős változata 'kökény' jelentéssel (1925–1929: 30–35. *Kükülliy* 'kökényes', vö. magyar *Somos*, *Almás*). BENKŐ LORÁND újabban egy magyar *Kékellő* elsődleges névformát feltételező magyarázatot adott (2002: 61–65), azonban ennek a lehetőségnek

ellentmond a folyó szláv–román *Tornava ~ Tîrnava* névalakja, amely MELICH török nyelvi etimológiájával egyező értelmű.

A Tisza mellékfolyóinak esete hangsúlyosan hívja fel a figyelmet az etimológiák szoros összefüggésére az aktuális történeti-régészeti felfogással. MELICH Anonymus híradását a tiszántúli 9. századi dunai bulgár–török jelenlétről történetileg hiteles beszámolóként kezelve építette fel etimológiai javaslatait, amelyeket a későbbi kutatás Anonymus történeti képének bizonytalanságát felismerve vetett el. Az avar kori steppei eredetű törökség, a csuvasos nyelvű törökök azóta felismert jelenléte a MELICH által javasolt etimológiai irányt újból megfontolandóvá teszi. A tárgyalt folyók meghatározta területen összefüggő, jelentősebb létszámú szláv lakosságra nincsenek sem történeti sem régészeti adataink (BÁLINT 1996: 995), így e folyónevek szláv közvetítése a magyarba eléggé valószínűtlennek látszik. A török közvetítés lehetőségét viszont más körülmények is támogathatják. VÉKONY GÁBOR *Niš* nevének közvetítése kapcsán hivatkozik a nemzetközi szakirodalomban elfogadott albán $s > \check{s}$ változásra, amelynek alapján szerinte elképzelhető a *Szamos, Körös, Maros, Temes* esetében is a közvetlen dák átadás a magyarba (1989: 254). VÉKONY a dák *Tibisk(os)* és *Partisk(on)* nevek kapcsán figyelmeztet arra, hogy az indogermán *sk* hangkapcsolat a dákhöz igen hasonló albánban *sh (š)* hang lesz, ez magyarázhatja a magyar *Maros* alak *-s* végződését. VÉKONY itt MELICH-re és SCHRAMM-ra is hivatkozva közvetlen átvételt feltételez a dák nyelvből a magyarba, ami azonban történeti oldalról nagyon valószínűtlen feltevés (1989: 100–101). Ellenben az eredeti *-s* végződés valószínűsítésével a szlávval szemben a török közvetítést támogatja.

Az erdélyi szláv jelenlét mértéke a magyar honfoglalás idején nagyon bizonytalan. KNEIÉZSA ISTVÁN kiemeli, hogy a Maros–Küküllő vonaltól északra nagyon kevés a szláv nevű vizek száma, és ezek is jelentéktelen patakok nevei, a nagyobb vizek nevei mind magyar névadásúak. A térségben a helynevek között is igen kevés a szláv. Délen viszont a tekintélyes számú magyar név mellett jelentős a szláv nevek száma is, több magyar–szláv névalakpár is található, ami KNEIÉZSA szerint a két nép szimbiózisára mutat (1943: 65). E helyzetnek felel meg, hogy északon a román víznevek a magyarból származnak, délen viszont magyar–szláv kettős nevek esetén mindig a szlávot vették át, amit KNEIÉZSA kulturális közelségükkel és a Balkánról magukkal hozott szláv nyelvű rétegükkel magyaráz (1943: 66). SCHÜTZ ISTVÁN SCHRAMM-ot idézve hangsúlyozza, hogy „A román nyelv elszlávosodása nem a mai Románia területén, hanem a közép-balkáni térségben indult meg, az elszlávosodó bolgárok közvetítésével.” (1990: 468). VÉKONY a román kutatás alapján hivatkozik az arumun nyelv 307 délszláv szavára, amelyek túlnyomó többsége a többi román nyelvjárásban is megtalálható. Szerinte ezek az ószlávnak vagy egyházi szlávnek nevezett bolgár típusú nyelvből származhatnak. Ez a Balkán-hegységtől délre volt használatban, attól északra szerinte egy olyan

protoszerb nyelvet beszélhettek, amelyet KNIEZSA a régebbi erdélyi szláv helynevekben azonosított (*Szelicse Szeliste* helyett) (VÉKONY 1989: 228–229). E protoszerb nyelvet kapcsolatba hozhatjuk a GÁLL által Dél-Erdély vonatkozásában is számításba vett déli morvákkal is, hiszen a Déli-Morava folyó völgyében a szerb és a bolgár nyelv közötti átmenetet alkotó *torlački* nyelvjárások használatosak (FRIEDMAN 2006: 106–108).

A Maros középső, Gyulafehérvár környéki széles völgszakaszán a magyar nyelv korai, erősen meghatározó szerepéről tanúskodik BENKŐ LORÁND megállapítása szerint a Maros itteni mellékfolyóinak, a *Küküllő*-knek, az *Aranyos*-nak és a *Nyárad*-nak a magyar eredetű neve. BENKŐ véleményét ugyanakkor árnyalja a térség második legnagyobb folyójának, a *Küküllő*-knek a nagyobb valószínűséggel török névadása (lásd előbb), mégis kétségtelen tény, hogy a toponímia, a víznevek mellett a településnév-anyag is a magyarság meghatározó szerepéről vall a Maros és itteni mellékfolyóinak völgyeiben. A magyar eredetű helységnév-anyag messze felülmúlja a más nyelvekből (szláv és ismeretlen) származó elnevezések arányát (BENKŐ 2002: 61–65). A betelepülő magyarság a jelek szerint új településhálózatot alakított ki,²² a *Maros* neve mellett ugyanakkor csak a *Küküllő* nevét kölcsönözhetette a korábban itt élt népességtől, a térség nagyobb folyóinak (*Nyárad*, *Aranyos*) már maga adott nevet. Ide vonhatjuk a *Küküllő*kkal szomszédos erdélyi *Hortobágy* folyó nevét is, amelyet ugyan KISS LAJOS egy német (szász) *Hartbach* népetimológiás átvételének tart (FNESz., vö. KOVÁCS É. 2018: 54–55, BÉRES 2014: 36–45). Holott már KNIEZSA leszögezte, példa nélküli lenne, ha egy német *-bach* utótag a magyarban *-bágy* alakot öltene, miközben az *-ach* végződés magyar *-áh*, *-a* megfelelőit több példa is igazolja. KNIEZSA úgy látja, hogy az Alföldről és az Érmellékről is adatolt magyar Hortobágy név lehet a német *Hártibav*, román *Hártibaciu* alakok kiindulási pontja (1943: 54–55). BENKŐ megállapításával egyezően a magyar nyelvű beszélők jelenléte valóban hangsúlyos lehetett tehát a térségben, még ha a *Küküllő* név vélhetően nem is a magyarok saját névadásának eredménye.

Teljes képtelenségnek látszik az a román kutatásban SEXTIL PUȘCARIU által 1926-ban felmerült elképzelés, hogy „a magyar helynévanyag, a román folyónevekben jelentkező (*Olt*, *Maros*) magyar nyelvi hatás [...] a Magyar Királyság nyomásának tudható be” (idézi MISKOLCZY 2018: 155).

8. Értékelés

A népvándorlás korának egyes korszakváltásai, az írott forrásokból ismert új nyelvközösségek (dák/latin–germán, germán–avar/szláv, avar/szláv–magyar)

²² A 10. század végén meginduló falusi („soros” vagy „köznépi”) temetőekben feltűnő 8–9. századi eredetű lelettipusok megjelenését RÉVÉSZ LÁSZLÓ a korábbi lakosság magyarok általi széttelepítésével köti össze (2015).

megjelenése — számos részlet bizonytalansága ellenére — régészetileg jól megfogható, a helyiek és az újonnan érkezettek együttélése, a kulturális átmenet tükröződik a régészeti leletanyagban. Feltétlenül számolnunk kell tehát a földrajzi névanyag egy részének átöröklődésével is. Ennek határozott, írott forrásokkal viszonylag jól dokumentált lenyomata azonban csak a legutolsó, avar/szláv–magyar korszakból maradt ránk. Az avar kori török nyelvi víznévrendszernek csak igen halvány nyomai lelhetők fel (*Küküllő, Karassó*), a germán (gepida) víznévrendszer nyomai pedig csak a Felvidéken mutatnak huzamosabb továbbélésükre (*Hernád, Ipoly, Garam?*), Erdélyben nem maradt nyomuk a víznévanyagban.

Egyetérthetünk BÓNA ISTVÁNNal abban, hogy — amennyiben török eredetű — a *Kükeley* ~ *Küküllő* név az erdélyi avarság települési centrumaként leginkább az avar kori törökök névadásának tűnik. Hosszú fennmaradását az avarságnak a 8–9. századra a Küküllő alsó és a Maros középső folyásvidékére szűkülő településterülete jól magyarázza. Igen szembeszökő jelenség, hogy az erdélyi magyar hatalmi centrum a bulgárok 10. század középső harmada utáni legyőzése után éppen itt állandósult, holott az korábban Kolozsvár térségében kereshető. Az avarság — amint azt a *Küküllő* nevének esetleges átörökítése tanúsíthatja — e térségben a bulgár fennhatóságot követően magyar uralom alá kerülhetett, éppígy a bánági *Karassó* környezetében. Feltehető, hogy e török nyelvű népesség a *Maros* nevének átöröklésében is szerepet játszott, ahogy azt MELICH valószínűsítette a *Tisza* nevével és alföldi mellékfolyóinak neveivel együtt. Jóllehet KNEZSA MELICHnek a 9. századi alföldi dunai bulgár–török jelenlétre épített koncepcióját elvetette, az alföldi csuvasos török nyelvű lakosság sokkalta megalapozottabban feltehető avar kori jelenléte újra megerősíti azt. A germán (gepida) átadás nemcsak kronológiai, hanem névtani oldalról sem valószínű, lévén a Körösök két ágának feltehetően különböző gepida neve (*Gilpil, Miliare*). Marad tehát az etimológiai oldalról is elképzelhető török, kronológiai szempontból szükségképpen avar közvetítés, ugyanakkor a szláv közvetítés sem zárható ki, bár az inkább a hegyvidéki területekre korlátozódhatott.

A víznevek szláv–magyar viszonylatban igen érdekes földrajzi megoszlást mutatnak. A másodrangú vizek neveit vizsgálva a Szamos vízrendszerének víznevei a Kis-Szamos mentén jellemzően magyarok (9 magyar, 2 szláv név), a Nagy-Szamos mentén hasonló az arányok (3 szláv, 4 magyar név), az egyesült Szamos mentén szintén a magyar nevek túlsúlyban (10 magyar, 6 szláv név). A Sebes-Körös völgyében is a magyar névanyag a jellemző (11 magyar, 2 szláv név), a Fekete-Körös völgyében ugyanez a helyzet (6 magyar név), míg a Fehér-Körös völgyének víznévanyaga vegyes. A Maros mezőségi szakaszán a magyar az uralkodó (4 magyar név), az Aranyos völgyében viszont már szláv (*Torockó, Jára, Hesdát, Túr*). Az Aranyos-torkolat alatt a Maros mente vegyes (3 magyar,

3 szláv név, míg a *Görgény* és a két *Küküllő* neve török eredetű lehet). Az Olt vízvidékének víznevei törökökre, szlávokra, magyarokra egyaránt utalnak. A Bánság területén a Temes és a Béga mellékén a magyar víznevek a meghatározók (8, illetve 4 magyar, 1-1 szláv név), a Berzava, Karas és Néra környezetében a névanyag vegyes, némi szláv túlsúllyal.²³

²³ A Tisza erdélyi mellékfolyói a Visó (mellékvizei a Vasér és a Ruszkova) és az Iza (mellékvizei a Jód, Sajó, Mára) (KNEZSA 1943: 31–32). Itt az ismeretlen eredetű nevek mellett három víz magyar és egy szláv eredetű nevet visel. A Nagy-Szamos nagyobb mellékvizei közül három szláv (*Rebra, Szalva, Ilosva*), négy magyar nevet visel: *Cibles* (mellékvize a magyar nevű *Egres*), *Leses* (mellékvize a szláv *Ilva*), *Sajó* (mellékvize a szláv *Budak*), *Beszterce* (mellékvize a szláv *Tiha*), *Lekence, Mélyes*. Utóbbiak mellékvizei zömében szlávok (KNEZSA 1943: 33–35). A Kis-Szamos mellékvizei közül kilenc magyar (*Hideg- és Meleg-Szamos, Fenes-patak, Füzes, Kapus, Nádas, Fejérdi-patak, Borsai-patak, Ménes*), kettő szláv eredetű nevet visel (*Lóna, Orbó*) (i. m. 35–37). Az egyesült Szamos mellékvizei közül magyar névadású tíz (*Borszó, Lápos, Szócs, Kékes, Hagymás, Almás, Egregy, Szilágy, Zilah, Homoród*), hat szláv (*Debrek, Túr, Lekence, Tálna, Deberke, Kraszná*), három pedig ismeretlen eredetű (*Kapnik, Zazar, Miszt*) (i. m. 38–40). A Sebes-Körös mellékvizei közül magyar névadású tizenegy (*Berettyó, Hosszaszó, Ér, Gyepes, Almás, Sebes, Meregő, Jád, Medes, Tasád, Hájó [Pece]*), szláv kettő (*Bisztra, Kalota*), ismeretlen eredetű szintén kettő (*Kösmő, Kígyik*) (i. m. 40–42). A Fekete-Körös nagyobb mellékvizei magyar nevet viselnek (*Belényes, Hollód?, Gyepes, Fenes, Szartos?, Tőz*) (i. m. 43–44). A Fehér-Körös mellékvizei részben szláv, részben magyar nevet viselnek (*Dézna, Csiger? [Almás]*) (i. m. 44–45). KNEZSA meghatározása szerint a Maros jelentősebb mellékvizei közül magyar nevű hat: *Lúcs, Ludas, Aranyos* (mellékvizei az *Abrud*, a szláv *Torockó*, a magyar *Jára* és *Hesdát*, a szláv *Túr*), *Nyárád, Sebes* (mellékvizei a szláv *Bisztra* és *Dobra*, a magyar *Székás*, ezekre nincsen régi adat), *Jó* (mellékvize a szláv *Dobra*, nincs középkori adata), szláv nevű kettő: a *Lekence* (mellékvize a magyar *Komlód*) és *Orbó*, szláv–magyar kettős nevű egy: *Cserna ~ Egred*, török vagy magyar nevű egy: a *Küküllő* (mellékvize a magyar *Székás*), ismeretlen nevű három: *Ompoly, Görgény* (talán török), *Sztrigy [Farkadin]*. A harmadrangú vizek nevei vegyes névadásúak (i. m. 45–52). Az Olt jelentős mellékvizei közül magyar nevű kilenc: *Ára-patak, Barót, Homoród* (mellékvize a magyar *Kozd*), *Hortobágy* (mellékvizei a szláv *Cibin*, a magyar–szláv *Fekete-víz ~ Cernavoda*, a magyar *Sebes* és *Cód*), *Fekete-ügy* (mellékvizei a szláv *Kászón* és *Kovácsna*, az ismeretlen, talán török *Tatrag* és *Zajzon*), *Tömös* (mellékvize a *Vidombák*), *Hamarod, Sebes, Árpás*, ismeretlen nevű kettő: *Barca, Porumbák*. Ezek mellékvizei vegyes névanyagúak (i. m. 52–57). A Temes mellékvizei közül magyar nevű nyolc: *Hideg-patak, Sebes, Ezeres ~ Egres, Macskás, Csukás, Fekete-ér* (ma *Cserna*), *Szederjes, Pogányos* szláv és ismeretlen egy-egy: *Bisztra ~ Biszere*, illetve *Nadrág?* (i. m. 57–59). A Béga ~ Begej mellékvizei közül magyar nevű négy: *Nyerges, Ménes, Gyertyámos, Berekszó* (mellékvize a magyar *Magyarós* és *Fibis ~ Füves*), szláv egy: *Gladna* (mellékvize a magyar *Száraz-patak*) (i. m. 59–60). A Berzava mellékvizei közül magyar neve van egynek: *Füzes*, ismeretlen nevű egy: *Igan* (ma *Moravica*) (i. m. 61). Török nevű a *Karas ~ Karassó*, mellékvizei vegyesen szláv és magyar nevet viselnek: *Liszava?, Csiklova ~ régi Chyglyo ~ Cheglo, Vicsinik ~ régi Vicselnik, Dognácska ~ régi Székes, Csernovec*. A magyar nevű Néra ~ Nyárágy mellékvizei zömében szlávok, bár adataik nem koraiak: *Ménes, Kamenica?, Oravica, Berzaszka?, Ieşelnița?, Cserna ~ régi Dierna, Bela ~ régi Fejér-víz* (i. m. 62–64). Az újabb etimológiai szakirodalom alapján a nevek egy részét másképpen (is) magyarázhatjuk.

A fő vízfolyások (Maros, Szamos) elsődleges mellékvizei főleg a Mezőségen magyar nevéek (*Aranyos, Nyárád, Hortobágy, Lápos, Sajó*), csak a hegyvidékeken szlávok (*Beszterce, Kraszna*). A szláv jelenlét ugyanakkor folyamatos az avar kortól az Árpád-korig (ezt jelzik az avar kori birtuális temetők a Mezőségen, a Székelyföld szláv helynevei, településnyomai). Névtani szempontból különösen figyelemre méltó az a tény, hogy a Maros középső szakaszán, ahol BENKŐ LORÁND szerint a helynévanyag (különösen az *Aranyos, Nyárád, Sebes* folyónevek) a magyarság igen korai és jelentős tömegű megtelepülését mutatják (2002: 61–65), a régészeti adatok ennek éppen ellenkezőjét, a honfoglalók késői, 10. század közepi, sőt köznépüknek csak 11. század eleji tömeges betelepülését valószínűsítik egyelőre. Ráadásul pont ebben a térségben hangsúlyozza a régészeti kutatás a birtuális temetőket hátrahagyó avar-szláv őslakosság 10. századi jelenlétét, a 9. században betelepült dunai bulgárokkal és szlávokkal együtt (GÁLL 2014: 88–89). Különösen a Maros nagy mellékfolyóinak magyar nevei, korábbi nem magyar neveik gyors elfelejtődése meglepő ebben a helyzetben, főként ha a *Küküllő ~ Tьrnava* nevek valóban egykorúak, vagy legalábbis a névpár szláv tagja (is) a magyar megtelepülést megelőző időből való. A Maros nagy mellékfolyóinak egyike, az aranyelőlhelyeiről híres Erdélyi-szigethegység fő folyóvize, az *Aranyos* is csak magyar nevéen ismert, holott mellékvizei szláv neveket viselnek. Ugyanakkor a közeli *Zalatna* délszláv neve értelmileg a magyar *Aranyos* megfelelője. Számolhatunk-e ebben az esetben párhuzamos névadással vagy tükörfordítással? KNEZSA vet fel ilyen lehetőséget a Maros két mellékfolyója (*Jó ~ Dobra, Egregy ~ Cserna*) esetében. Mindenesetre az Aranyos völgyében eddig nem került elő a kereszténység térhódítása előtti időben jellemzően hamvasztással temetkező szláv népesség nyoma. Így feltehető, hogy az Aranyos nevéet adó magyarság megtelepülése ebben a térségben megelőzhette a szlávok megjelenését.

Jelentős népességcserét feltételezhetünk tehát a magyar honfoglalást követően, ugyanakkor arra kell gondolnunk, hogy a 10. században a Maros középső szakaszán élt szlávok nem érintkezett közvetlenül a 11. század elején beköltöző magyar köznéppel, ellenben a *Küküllő* nevének tanúsága szerint az avar kori eredetű török nyelvű lakosságot még helyben találhatták a magyarok. Feltételezhető a korábbi (szláv) népesség keletebbre, a későbbi Székelyföldre húzódása, de akár áttelepítése is elképzelhető, határvédelmi célokkal. Igen valószínű, hogy a román népességnek a 12–13. századtól kimutatható jelentősebb arányú betelepülésével lehet összefüggésben a dél-erdélyi szláv víz- és településnév-anyag erőteljes gyarapodása, jóllehet a Kárpátokban pásztorkodó románok még a magyarok betelepülése előtt számos szláv helynevet megismerhettek, amelyeket később is előnyben részesítettek a magyar elnevezésekkel szemben. Északon ez a románok jóval későbbi megjelenése következtében alakulhatott éppen fordítva, ami közvetve a helyi korai szlávok kis létszámát is igazolja.

Felmerült a kutatásban, hogy Erdélyt a magyar honfoglalás korában és az azt követő évszázadokban Traianus dáciai telepítéseihez hasonlítható méretű népmozgások érték (VÉKONY 1989: 202). A régészeti kutatás a magyar államiság kialakulásának magterületével, a Dunántúllal szemben a 10. század közepe helyett az Alföldön és Erdélyben csak a 11. század elején meginduló soros, „köznépi” temetők megjelenése mögött sejt újabban jelentős nyugat-keleti irányú áttelepítéseket (RÉVÉSZ 2015: 46–47). A magyar államalapítás időszakával kapcsolatban a régészeti kutatásban már régóta felmerült és újabban megint előtérbe került nagyszabású telepítések szervezeti háttere azonban teljességgel bizonytalan. Jóllehet a törzsi-nemzetségi szervezet felszámolása, illetve a feudális gazdálkodási rend, birtokszervezet kialakítása észszerű módon indokolhatja a korábbi közösségek széttelepítésével a lakatlan vagy ritkán lakott területek benépesítését, a végrehajtás módja és szóba jöhető nagyságrendje egyaránt kérdéses. A római polgári és katonai közigazgatás szervezetségi szintjét, ami a Dácia esetében is adatolt áttelepítésekhez feltétlenül szükséges lehetett, aligha érhetett el a korabeli magyar államszervezet. A 10–11. század fordulójára valószínűsíthető szervezett vagy spontán népmozgások a százezres tömegeket megmozgató római telepítéseknel nagyságrenddel kisebb, néhány tízezres méretet érhettek el legfeljebb. Ugyanakkor egy-egy régióban ez már elegendő lehetett komolyabb etnikai változások megindulásához. Feltehetően korai forrásaink kis száma okolható a magyar honfoglalást megelőző időszak számos helynevének nyomtalan eltűnéséért. Ezek még sokáig együtt élhettek a magyar változatokkal, amelyek tükröfordításként vagy egész más névadási szemléletük következtében a legtöbb esetben nem őrizték meg nyomaikat. A korábbi nevek használóik elmagyarosodásával feledésbe merülhettek, még mielőtt írásbeli rögzítésük megtörténhetett volna. Természetesen lehetséges az is, hogy sok esetben csak a magyar névváltozatot rögzítették. Ily módon a ránk maradt helynévanyag nem feltétlenül tükrözi pontosan az egykori etnikai viszonyokat, bár a régészeti adatok sok esetben pontosíthatják ismereteinket.

Irodalom

- BAÁN ISTVÁN 1995. „Turkia metropolitája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok 129*: 1167–1170.
- BÁLINT CSANÁD 1996. Magna Moravia a magyar Alföldön? *Századok 130*: 992–999.
- BÁLINT CSANÁD 2004. A középpavar kor kezdete és Kuber bevándorlása. *Archaeológiai Értesítő 129*: 35–65.
- BÁLINT CSANÁD 2006. Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok 140*: 277–348.
- BALLA LAJOS 1990. Dacia romanizációjáról. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve 7*: 33–40.

- BALOGH CSILLA 2013. *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái I.* Kézirat. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK.
- BENKŐ ELEK 1992. *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája.* Die archaologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr. *Varia archaeologica Hungarica* 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 43: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 1984. A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Leved és Etelköz kapcsán. *Magyar Nyelv* 80: 389–418.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- BÉRES JÚLIA 2014. Adalékok a Hortobágy etimológiájához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 33–52.
- BERTA ÁRPÁD 2001. Bashkir and Hungarian – and the *darázs* ‘wasp’. In: KÁROLY LÁSZLÓ–KINCSES NAGY ÉVA szerk. *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Altajisztika Tanszék. 33–44.
- BICHLMEIER, HARALD 2017. Néhány megjegyzés a pannóniai víznevek legrégebbi rétegéhez II. *Drau/Dráva és Raab/Rába. Névtani Értesítő* 39: 55–67.
- BOBA IMRE 1996. *Morávia története új megvilágításban.* METEM könyvek 11. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- BÓNA ISTVÁN 1971. A népvándorlás kora Fejér megyében. In: *Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig.* Székesfehérvár, magánkiadás. 221–265.
- BÓNA ISTVÁN 1978. Erdélyi gepidák – Tisza menti gepidák. *Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 27: 123–170.
- BÓNA ISTVÁN 1984. A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története I/I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 265–373.
- BÓNA ISTVÁN 1986. Daciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 107–235.
- BÓNA ISTVÁN 1989. Daciától Erdőlvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korban (279–895). In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély rövid története.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 61–98.
- BRATHER, SEBASTIAN 2004. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie.* Reallexikon der Germanischen Altertumskunde–Ergänzungsbände 42. Berlin–New York, De Gruyter.
- DAN DANA–SORIN NEMETI 2012. Ptolémée et la toponymie de la Dacie I. *Classica et Christiana* 7/2: 431–437.
- DOBOS ALPÁR 2013. Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából VI–VII:* 93–118.

- DOBOS, ALPÁR 2014. Transylvania in the Gepidic Period. Results and Perspectives. *Hungarian Archaeology e-journal 2014 Summer*: 1–9.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Az Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személyneveink eredete. *Magyar Nyelv* 93: 426–441.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1999. Az ómagyar (Árpád-kori) *-ta/-te* denominalis nomenképző eredetéről. *Magyar Nyelv* 95: 45–54.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az Árpád-kori *Fil* és *Szem* személynevekről. *Magyar Nyelv* 102: 327–334.
- FNESZ. = KISS LAJOS 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FRIEDMAN, VICTOR A. 2006. Determination and Doubling in Balkan Borderlands. *Harvard Ukrainian Studies* 28: 105–116.
- GÁLL ERVIN 2006. A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet. *Századok* 140: 375–396.
- GÁLL ERWIN 2009. *Honfoglalás- és kora-Árpád-kori temető- és szórványleleteinek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban*. PhD-értekezés tézisei. Budapest, ELTE Régészeti Tanszék.
- GÁLL ERWIN 2013. *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői / 10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat I–II*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke–Magyar Nemzeti Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet.
- GÁLL ERWIN 2014. A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat” erdélyi hódításáról. *Korunk, harmadik folyam XXV/8*: 82–95.
- GÁLL ERWIN–LACZKÓ NÁNDOR 2013. Doboka várkomplexuma. Tudomány–tudománypolitika és régészet a '60-as évektől napjainkig. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA szerk. *A honfoglalás kor régészeti kutatásának legújabb eredményei*. Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 83–125.
- GOLDEN, PETER B. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. *A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei*. Magyar–görög tanulmányok 24. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filozófiai Intézet.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997. Az avarok nyelve. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 141–144.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HARMATTA JÁNOS 1992. Az onogur vándorlás. *Magyar Nyelv* 88: 257–272.
- HKÍF. = KRISTÓ GYULA szerk. *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Kiss Lajos, Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. [Ismeretetés.] *Magyar Nyelv* 99: 225–229.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései.* Kézirat. Akadémiai doktori értekezés. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA szerk. *A víz kultúrája.* Studia folkloristica et ethnographica 55. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. 209–220.
- HOFFMANN ISTVÁN 2017. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA szerk. „...ahogy a csillag megy az égen...” *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére.* Szombathely, Savaria University Press. 137–150.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- HOFFMANN, ISTVÁN–RÁCZ, ANITA–TÓTH, VALÉRIA 2017. *History of Hungarian Toponyms.* Hamburg, Buske Verlag.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.
- ISTVÁNOVITS ESZTER 2001. Korai szláv település maradványai Kisvárdai határában. *Jósa András Múzeum Évkönyve XLIII:* 165–184.
- ISTVÁNOVITS ESZTER 2003. *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékműve.* Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza, Jósa András Múzeum–Magyar Nemzeti Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete.
- JORDANES. *Romana et Getica.* Monumenta Germaniae Historica. Avctorum Antiquissimorum. Tomus 5, Pars 1. Berolini, Apud Weidmannos, 1882.
- JUHÁSZ PÉTER 2018. Magyar–szláv együttélés a kora Árpád-korban. Helynevek, írott források, régészet. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 7–50.
- JUHÁSZ PÉTER 2019a. *Anonymus: Fikció és realitás. Az Álmos-ág honfoglalása.* Szeged, Belvedere Meridionale Kiadó.
- JUHÁSZ PÉTER 2019b. A 9. századi szláv vándorlás – horvátok, szerbek, morvák. In: BAGI ZOLTÁN PÉTER szerk. „...ugy irhassak, mint volt...” *Ünnepi tanulmányok a 65 esztendő Tóth Sándor László tiszteletére.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Középkori és Korajújkori Magyar Történeti Tanszék. 20–41.
- KISS LAJOS 1997. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet.* A honfoglalásról sok szemmel 3. Budapest, Balassi Kiadó. 187–197.

- KISS LAJOS 1999a. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. Piliscsaba. 149–159.
- KISS LAJOS 1999b. Az újabb szláv víznév kutatás. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai. Piliscsaba. 282–298.
- KISS MAGDALÉNA 2015. *A Körösmente folyóvízneveinek névrendszertani vizsgálata*. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- KISS P. ATTILA 2015. „...ut strenui viri...” *A Kárpát-medencei gepidák története*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola Medieviztika Alprogramja.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTIÁN szerk. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Erdély víznevei. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve 1942*. Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.T. 27–73.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk. *Magyarok és románok I–II*. Budapest, Akadémiai Kiadó. I, 111–313.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KORBÉLY JÓZSEF 1901. Bihar vármegye hegy- és vízrajza. In: BOROVSZKY SAMU szerk. *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Budapest, Apolló Irodalmi Társaság.
- KRISTÓ GYULA 1993a. Keán, Szent István király ellenfele. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 98: 15–27.
- KRISTÓ GYULA 1993b. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 1997. A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv* 93: 129–135.
- KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KULCSÁR VALÉRIA 2018. A császárkori Barbaricum a Magyar Alföldön: etnopolitikai változások a Kárpát-medencében az ezredfordulón / Das kaiserzeitliche Barbaricum in der Ungarischen Tiefebene: Ethnische und politische Veränderungen im Karpatenbecken zur Jahrtausendwende. In: HEINRICH-TAMÁSKA ORSOLYA–WINGER DANIEL szerk. *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből / 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns*. Remshalden, Verlag Bernhard Albert Greiner. 129–146.
- LIGETI LAJOS 1986. A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 82: 129–151.

- LOMA, ALEKSANDAR 2018. Die Donau(en) des Slavischen Volksliedes und die Frühen Kenntnisse Der Slaven über den Donauroaum. *Voprosy onomastiki* 15/3: 62–77.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1975. Egy kis szakmai ördögűzés. *Történelmi Szemle* 18: 751–754.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1986. Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–408.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1987. Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr. By Gottfried Schramm. [Recenzió.] *Danubian Historical Studies* 1: 81–86.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MISKOLCZY AMBRUS 2018. A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája (Tudománytörténet és politika). *Aetas* 33/4: 134–166.
- MORAVCSIK GYULA 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NAGY LEVENTE 2001. Gátszakadás a balkanológiában? *Klió* 9: 7–20.
- PAP LEVENTE 2001. A dáciai városok. *Klió* 11: 63–70.
- PELCZÉDER KATALIN 2019. A szláv–magyar nyelvi kontaktus vizsgálata a Bakonybéli összeírás szláv eredetű szórványainak tükrében. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. Budapest–Piliscsaba, PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 217–236.
- POHL, WALTER 1998. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. In: LESTER K. LITTLE–BARBARA H. ROSENWEIN szerk. *Debating the Middle Ages: Issues and Readings*. Blackwell Publishers. 13–24.
- POHL, WALTER 2002. *Die Awaren: ein Steppenvolk im Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* München, C. H. Beck.²
- PÓCZOS RITA 2004. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 105–128.
- PÓCZOS RITA 2016. Elméletek a régi európai víznevekről. *Magyar Nyelvjárások* 54: 83–93.
- PÓCZOS RITA 2018. Szent István kori szórványok névtani vizsgálata. Korai helyneveink és a névkontinuitás. *Magyar Nyelv* 114: 392–410.
- PÓCZOS RITA 2019. Etimológiai vizsgálatok lehetőségei a népességtörténeti kutatásokban. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 277–284.
- PTOLEMAIOS 1843. *Geographia I–II*. Lib. III. cap. 8–9. Lipsiae, ed. Carolus Nobbe.
- PVL 2015. *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Fordította: FERINCZ ISTVÁN. Szerk. BALOGH LÁSZLÓ–KOVÁCS SZILVIA. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest, Balassi Kiadó.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1991. X. századi magyar fejedelmi kíséret temetői Karoson. *Valóság* 34/10: 87–97.

- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 1996. *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Budapest–Miskolc, Magyar Nemzeti Múzeum–Herman Ottó Múzeum.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2013. Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a széke-lyek betelepülésének kérdéséhez. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA szerk. *A honfoglalás kor régészeti kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport–Martin Opitz Kiadó. 605–628.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények). *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 45–54.
- RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA 1993. Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: LÖRINCZY GÁBOR szerk. *Az Alföld a 9. században.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 101–109.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1983. Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények 85:* 126–133.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép.* Budapest, Balassi kiadó.
- SCHRAMM, GOTTFRIED 1981. *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* Stuttgart, Anton Hiersemann.
- SCHÜTZ ISTVÁN 1990. Új tézisek a román etnogenezisről. Gottfried Schramm: Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa. *BUKSZ–Budapesti Könyvszemle 2:* 467–475.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2015. Máramaros megye ómagyar kori folyóvíznevei. *Acta Beregsasiensis. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Évkönyve 14:* 64–76.
- SEBESTYÉN ZSOLT 2016. Kárpátalja víznevei: a Fekete-Tisza völgye. *Acta Beregsasiensis. A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Évkönyve 15:* 183–198.
- CS. SÓS ÁGNES–SALAMON ÁGNES 1995. *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A.D.) at Pókaszeptk.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk. *Scriptores rerum Hungaricarum I–II.* Budapest, 1937–1938. Reprint. Budapest, Nap Kiadó, 1990.
- STAYKOV, VLADIMIR 2019: Bulgars, Slavs, Avars. About the early medieval cemeteries in Northwestern Bulgaria and the people who used them. *Be-JA Bulgarian e-Journal of Archaeology. Supplementa 7:* 303–314.
- T. SZABÓ CSABA (é.n. 1.). *Hová lettek a dákok? Az ókori Kolozsvár II.* <https://erdelyikronika.net/2018/04/hova-lettek-a-dakok-az-okori-kolozsvar-ii/> (Letöltés: 2020. 08. 25.)
- T. SZABÓ CSABA (é.n. 2.). *A római Dacia. Nagyon rövid bevezető.* BBTE Római Tanulmányok Központ. https://www.academia.edu/35401209/A_r%C3%B3mai_Dacia_nagyon_r%C3%B6vid_bevezet%C5%91 (Letöltés 2020.09.29.)

- SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU 1998. *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen de Awarengeschichte von 557 bis 806.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, Balassi Kiadó.
- SZÉKELY ZOLTÁN 1995. Adatok Kovászna (Háromszék) megye római és népvándorlás korához. *Acta Siculica 1995*: 119–132.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1991. Zur Geschichte der Awaren und Slaven in Südwestungarn. *Zalai Múzeum 3*: 9–17.
- SZŐKE BÉLA MIKLÓS 1999. A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia Tatabánya–Esztergom 1996 05.28-31. Tudományos Füzetek 11.* Tata, Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet. 73–103.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TAKÁCS MELINDA 2018. *Egy kora középkori település a Nyírségben. Adatok a Felső-Tisza-vidék kora középkori településtörténetéhez.* PhD-értekezés. Kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola Medievalisztikai Program.
- The Celtic Languages.* Szerk. MARTIN J. BALL–JAMES FIFE. London–New York, Routledge 1993. Transferred to Digital Printing 2005. 3–7.
- TOMKA PÉTER 1983. Avarok a Kisalföldön. In: SZOMBATHY VIKTOR szerk. *Régészeti barangolások Magyarországon.* Budapest, Panoráma Kiadó. 124–169.
- TÓTH, ENDRE 1985. Zur Frühen Völkerwanderungszeit von Siebenbürgen bemerkungen zur arbeit von K. Horedt: Siebenbürgen in spätrömischer Zeit. Kriterion Verlag 1982. 235 S., 70 Abb. 6 Taf. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 37*: 431–440.
- TÓTH ENDRE 1986. Dacia római tartomány. In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 46–107.
- TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ 2016. *A magyar törzsszövetség politikai életrajza. (A magyarság a 9–10. században.)* Szeged, Ópusztaszeri Emlékpark Nonprofit Kft. a Belvedere Meridionale Kiadó közreműködésével.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- VÉKONY GÁBOR 1987. Siebenbürgen im Frühmittelalter. Antiquitas Reihe 3, Bd. 28, by Kurt Horedt. [Recenzió.] *Danubian Historical Studies 1*: 87–91.
- VÉKONY GÁBOR 1988. A dák-római kontinuitás-elmélet a koraközépkori Erdély történetének tükrében. *Életünk 1988*: 324–330.
- VÉKONY GÁBOR 1989. *Dákok, rómaiak, románok.* Budapest, Akadémiai kiadó.
- VÉKONY GÁBOR–MÓCSY ANDRÁS 1986. A dák királyság. In: KÖPECZI BÉLA főszerk. *Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 32–46.

- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1990. A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. *Hadtörténelmi Közlemények* 103/2: 1–21.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 1994. Pannonia. In: KRISTÓ GYULA főszerk. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 526.
- VIDA TIVADAR 1999. *Die awarenzeitliche Keramik I. Früh- und Mittelawarenzeit, 6./7. Jh.* Varia Archaeologica Hungarica 8. Berlin–Budapest, Balassi Kiadó.
- VIDA TIVADAR 2009. „...Kérték, hogy Pannoniában lakhassanak”. In: ANDERS ALEXANDRA–SZABÓ MIKLÓS–RACZKY PÁL szerk. *Régészeti dimenziók*. Budapest, L’ Harmattan Kiadó. 105–122.
- VIDA TIVADAR 2018. *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén Kr. u. 6–7. században*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, ELTE.
- VISY ZSOLT 2012. „Dacia ... Diurno bello decibali viris fuerat exhausta”. Alföldi András és a dáciai kontinuitás. *Antik Tanulmányok* 56: 249–250.
- WOLF MÁRIA 1994. A Felső-Tisza vidék 9. századi szláv emlékei. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és régészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 124–128.
- ZIMONYI ISTVÁN 2005. *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhanī-hagyomány magyar fejezete*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 22. Budapest, Balassi Kiadó.
- ZIMONYI ISTVÁN 2012. A volgai út jelentősége a volgai bulgárok történetében. In: ZIMONYI ISTVÁN, *Középkori nomádok – korai magyarok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 27. Budapest, Balassi Kiadó. 87–99.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Piliscsaba–Budapest, Szent István Társulat. 33–45.

On the layers of the water names of Transylvania and the insettlement of its ethnicities

My paper aims at a detailed overview on the way of the settlement of the different ethnical groups in Transylvania at the time of the Great Migration Period. The analysis is based on the comparison of the historical-archaeological literature with the testimonies of the place names and especially the river names. The similar interdisciplinary analyses are very rare, these are focused usually only on the place names, or on the archaeological research.

From the written sources the immigration of the different peoples (German, Hunnic, Avar and Magyar) to Transylvania is known, but their settling areas, local ethnical history and the detailed chronology cannot be examined without the archaeological data. Their information is comparable only with caution with the Transylvanian place names, because—regardless the time of their formation—these originated mainly from the 12–13th centuries.

The main aspects, which I followed in the applicability of the place names in the ethnical reconstruction, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018 deals with.

It is very important to highlight that when we want to determine the linguistical-ethnic character of a certain area on the base of place names, it is required to distinguish those who denominated originally the places, and those who used the names later. The Magyars used many place names of Slavic origin, mainly in the hill and mountain areas of the Carpathian Basin, but they transformed them according to the rules of the Hungarian language. We must count with the relocation of the place names also. The communities who moved to a new dwelling place in many cases brought with them the place names of their earlier home.

It is difficult to distinguish an earlier Turkish language population and their place names from that of the Magyars, because the Magyars lived together with a significant Turkish layer before their settlement in the Carpathian Basin. Therefore we must count with the Turkish personal name usage and the practice of the typical nomadic place naming from the owner's name among the Magyars also.

In such analyses river names play a significant role, because their witness is appropriate to reveal the place name usage of large areas. The names of the large rivers are known in a wider area, so these are more easily preserved in cases of large-scale population changes, which were frequent at the time of the Great Migration Period in this area.

The first examined period is the Roman conquest of Dacia, when the earlier Dacian people were almost completely exterminated or relocated to the far provinces of the empire. This process is proved not only by written sources, but by the disappearance of Dacian place names too. At the end of the Roman period, we may experience very similar processes, the imperial organization was very effective in the relocation. The latter explains the phenomenon, that the Roman settlement names were not in use in later centuries, their locations were identified just by the modern historical research.

In the next periods there is not detectable population changes in similar proportion, more or less parts of the earlier population remained in their dwelling places. Not only the written sources, but the surely localizable archaeological sites (cemeteries and settlements) prove the massive immigration of Germanic tribes and the different Turkic tribes in the Avar age.

Nonetheless it is very strange that although we cannot count—without a Roman-type state-organization—with similar organized evacuation, but neither the Germanic tribes, nor the Avars left behind them surely detectable place names of their own.

Only the Ancient European, mainly water names of Dacian and Thracian origin (*Tisza*, *Maros*, *Körös*, *Szamos*, *Olt*) survived until the Arpadian era, when they were recorded again in written sources after the Antiquity. Besides that, the immigration of the Slavic tribes in the 6–7th centuries, but mainly in the 9–12th centuries and the Magyar settlement had left mark also on the place names, and

the water names until today. These names are showing very similar location of the Slavs and Magyars as which can be deduced from the contemporary archaeological sites.

Although the language of the Romanians shows its Latin origin and the Romanians leads back their origin to the Dacians, but the vast majority of the Romanian place names and water names in Transylvania clearly reflects their Slavic or Hungarian origins. The Romanians took over also the Dacian, Thracian or Roman place names by Slavic or Hungarian mediation.

